- Title – कुवलयानन्द (अलंकार चंद्रिका टीका)
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 81/162
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - काव्य शास्त्र
- Revisor -
- Author - वैद्यनाथ

1. Remarks- अपूर्ण (13-26, 41-81, 83-91, 93, 97) अनुपलब्ध

पूर्ण

व

श्रीमतेरामानुजायनमः नमस्त्रिभुवनानंदकंदाययदुकुलार्णवात् आविर्भूतायमहसेमुक
लायकलापिने अनुचिंत्यमहालक्ष्मी हरिलोचनचंद्रिकाम् कुर्वेकौतयानंदसदलंकारचं
द्रिकाम् २ चिकीर्षितविघ्नसिद्धयेस्वेष्टदेवतांस्तौति अमरीति अत्रचरणमेवपंकजमि
निमयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः चरणेआरोप्यमाणस्यपंकजस्या
पिविषयचरणात्मतापत्तिंविनादुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात्परिणामः क्रिया
र्थश्चेद्विषयीविषयात्मनेतितल्लक्षणात् नचपंकजमिवचरणमितिपूर्वपदार्थप्रधान
उपमितिसमासएवास्त्वितिशंक्यम् अमरीणांकवरीभारस्यकेशपाशस्यसंबंधिनीसौ
गंध्यलोभात्तत्संसक्तायाअमरीतयामुखरीकृतमिति विशेषणस्यानुगुण्याभावात्तस्य
पंकजगतत्वेनैवप्रसिद्धेरितितद्विशेषणेवातेनचपादपतनेनाभिव्यज्यमानागौरीविषया म
मुरांगनागतारतिः कविगतांतांपृच्छातीतिप्रेयोलंकारोवोध्यः परस्परेति प्रांचौपुराणौ पि
जायापतीअर्थादुमामहेश्वरौनुमः किंभूतौ प्रपंचस्यजीववर्गस्यमातापितरौ मातापितरू

1 १

ष्यां परमेश्वरः

योनि रुपाधि[illegible]कृपाश्रयत्वात् हितोपदेष्टृत्वाच्च तयोः परस्परसंबंधित्वात्तपः संपत्तेः फल
वदाचरितं परस्परं स्वरूपं ययोस्तौ अत्र परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहा
रे सर्वनाम्नो द्विर्वाच्ये इति वार्तिकेन द्विर्भावे असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्य इत्य
नेन सुपः स्वादेशे च परस्परशब्दव्युत्पत्तेः पार्वती तपःसमृद्धिफलापितृ परमेश्वरो पःसंपत्फ त
लापिता च पार्वती इत्यर्थो लभ्यते तपः संपत्तेश्च फलं निरतिशयानंद इति तदुपमया परस्प 3
रप्रेमास्पदत्वलक्षणः शृंगारो व्यज्यमानः सौभाग्यातिशयव्यंजनमुखेन शिवयोर्भक्तिप्रकर्षं
पर्यवस्यतीति सहृदयैराकलनीयम् मातापितराविति रूपकाभ्यामुक्तोपमयोः संसृष्टिः
परस्परं चोपमयोः फलापितेत्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणः शंकर इति दिक् संप्रति प्रतिपादयि
तानामलंकाराणां व्युत्पत्तेः स्वतो पुरुषार्थत्वाफलत्वायोगात् रसास्वादोपयिकत्वेऽफलत्व तस्माः
प्रेक्षावतां प्रवृत्तौ प्रवर्तयेस्तच्च पितृ शृंगाररसाधिदेवतं श्रीकृष्णं प्रति रसास्वादानंदं प्रार्थयते
गप न

उद्घाटेति समुकुंदो मेमत्वम् शाश्वद्वंवां शाश्वतिकम् भगनावरणतया सदा प्रकाशमानम्। श्रेयो विगलितवेद्यांतरमानंदम् रसो वै सइति श्रुतेः रसपदाभिधेयम् विशनुददात्विति यद्यपि। यथाश्रुतेमुक्ति प्रार्थनायाः प्रकृतेरसंगतत्वापत्तेः सः कः योधन्यैर्महामहिमपुण्यशालि। भिर्नारदादिमुनिभिः योगकलया योगकौशलेन हृदया बुद्ध्या उदारसो मध्यवर्तिनो हृद यपुंडरीकस्य कोशं मुकुलमधोमुखं तत्र यावर्तमानमुद्धाय रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं। कृत्वा चिराद्बहुकालं यथारुचि यथेच्छं गृह्यमाणो पि रामकृष्णाद्यभिमतमूर्तिध्या नगोचरीक्रियमाणोपि यतिः पूर्णरूपमस्य यैर्यथाभूतोऽपरिच्छिन्नब्रह्मस्वरूपः अ। त विरतं निरंतरं मुक्तिदशायां स्फुरति प्रकाशते इति विरोधालंकारः औपासनिकरूप स्य कल्पितत्वेन च तत्परीहारः अथवा योगिभिरप्यचिंत्यस्वरूप इति माहात्म्याति। शयवर्णनम् अन्नयोगिगतभगवद्विषयकरतिभावस्य कविगतापत्तिप्रत्यंगतया प्रेयो

लंकारः चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य प्रयोजनाभिधेये दर्शयति अलंकारेष्विति एतच्छोभयोरन्वयि
अलंकारेषु अर्थालंकारेषु तद्विषये बालानामव्युत्पन्नानां तेष्ववगाहनस्य व्युत्पत्तेः सिद्ध
त्य ये इत्यर्थः तेषां योर्लक्ष्यलक्षणयोः संग्रह इति निर्दिष्टापेक्षत्वात्समासः लक्ष्यमुदाहरणम् अ
लंकारत्वं च रसादिभिन्नव्यंग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयता संबंधावच्छि
तर न्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वम् अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानादुप
मादिविशिष्टार्थज्ञानाच्चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्वयः शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृ
तिजनकतायां विषयतयाऽवच्छेदकत्वेऽपि ततद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेद
कतावच्छेदकत्वात् रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्त्वं
तपदोपादानम् परकीयग्रंथापहारशंकानिरासायाह येषामिति येषामलंकाराणां चं
द्रालोकाख्ये ग्रंथे तत एव ह्यस्यानंतरं लिख्यते इति शेषः तत्राप्युक्तानामपि केषांचिदलेखनात्
प्रायस्त्वक्रम् यथानंतरश्लोकस्योत्तरार्द्धे तत्रैवं दृश्यते हृदये खेलतोरुच्चैस्तन्वंगीस्तन

कु॰ टी॰
३

योरिवेति स्वयं त्वन्यदेव विरचितमिति एवं च तत्तदीयत्वेन कथनादाशंकानिरासः संप्रत्यर्थालंका
रेषु निरूपणीयेषु बहुलालंकारघटकतया प्रसिद्धत्वाच्च प्रथममुपमालंकारं लक्षयति उप
मेति अयं लक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणम् सादृश्यपदस्य लक्ष्मीचमत्कृतिविशेषजनकतात्तद्विशि
ष्टं सादृश्यमिति यावत् धर्मिधर्मयोरभेदोपचारात् लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति यत्र काव्ये वृत्ति
त्वं सप्तम्यर्थः तच्च शक्तिलक्षणान्यतरसहकारेण बोधकत्वसंबंधेन उपमानमधिकरणं चंद्रादि उ
पमेयं वर्ण्यमानं कामिनीवदनादि सहृदयः काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः [illegible]दापती
ति नियमरूपा यया साव्यंजनेत्यर्थः अत्र चोपमानोपमेययोरिति स्वरूपकथनं न तु लक्षणां
तर्गतम् व्यावर्त्याभावात् आत्माश्रयापादकत्वाच्च उपमानत्वोपमेयत्वयोः रूपमाघटि
तत्वात् एतच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति इत्थं चालंकारत्वे सति सादृश्यमुपमालक्षणम् बोध्यम्।
एवमग्रेप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणं बोध्यम् हंसीत्यादि अत्र तावदिवार्थसादृश्य
निरूपितत्वसंसर्गेण हंस्यादेरन्वयः सादृश्यं च प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गंगावगाहनाश्रयत्व

लेकार

6

राम
२

कर्मेका

का ख

रूपेसाधारणधर्मेतस्यचस्वरूपसंबंधेनकीर्तौ साहश्यंनिपातार्थतयानामार्थंप्रति साक्षात्संबंधेन विशे
ष्यत्वेनविशेषणत्वेचबाधाभावात् तथाचहंसीनिरूपितसाहश्यप्रयोजकस्वर्गोगावगाहनाश्रयत्ववती
कीर्तिरितिबोधः। नचैवंस्वर्गोगावगाहनमिवशब्दस्याग्रिमग्रंथेधात्वर्थस्यसमानधर्मतोक्तिवि
रुद्धेतिवाच्यम् तदाश्रयत्वस्यसमानधर्मत्वेतस्यतथात्वस्यौचित्यात् विरोधाभावात् तथासति
तत्रैवसाहश्यस्यकुतोन्वयोनेतिचेन्न धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणशाब्दबो
धेविशेष्यतयाविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् नचनिपातार्थभिन्नवृत्तित्वेनप्रकारताविशेष
णीयेतिवाच्यम् घटोनपश्यतीत्यादौघटाद्यन्विताभावस्यकर्मतासंसर्गेणदर्शनेऽन्वयापत्तेः यदि
तुधात्वर्थेपितात्पर्यविषयसाहश्यान्वयोऽनुभवसिद्धः तदाधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्र
कारतासंबंधेनान्वयबुद्धिंप्रति नञ्जन्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वमात्रंपरिकल्प्य घटोनपश्यती
त्यादौपूर्वोक्तान्वयबोधोनिराकरणीयइतिदिक् एवमरविंदमिवसुंदरंमुखमित्यादावरविंदनिरू
पितसाहश्यस्यप्रयोजकतासंसर्गेणसुंदरपदार्थैकदेशेसुंदरत्वे ●ऽनुभवतात् अन्वयस्तद्विशि
ष्टस्यचाभेदेनमुखादौ इत्थंचारविंदनिरूपितसाहश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नंमुखमित्यन्वयबो
धः; अरविंदसुंदरमितिसमासेत्वरविंदपदेनारविंदनिरूपितसाहश्यप्रयोजकंलक्ष्यते तत्राभेदे

पि

दादि

श्री

कु. टी.
८

नपदार्थैकदेशे सौंदर्य्येऽन्वेति एवंचारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्य्यवदभिन्नं वदनमि-
तिबोधः । देकदेशान्वयायोगादरविंदपदमेव लक्षणया सर्वार्थबोधकं सुंदरपदं तु तात्पर्य्यग्राहकमि
त्येके । अरविंदमिव वदनमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमितिबोधः । सादृश्यस्य निपातार्थ
तया भेदेन नामार्थान्वये बाधकाभावात् । अरविंदमिव भातीत्यत्र भातेर्ज्ञानार्थकत्वेऽरविंदपदस्या
रविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा तस्य चाभेदेन मुखादौ अन्वयः । शेषं तात्पर्य्य
ग्राहकम् । पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारतासंसर्गेण धात्वर्थेऽन्वयः । अत्र सौंदर्य्येणेति धर्मो
पादाने तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृश्येऽन्वयात् सौंदर्य्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रका
रकज्ञानविषय इति बोधः । आद्यकल्पे तु अरविंदपदमेव सर्वार्थबोधकमिति तात्पर्य्यग्राहक-
मिति ध्येयम् । इयं च सादृश्यपदार्थातिरिक्तत्वमते शाब्दबोधरीतिः प्रदर्शिता । तस्य समानधर्मरू
पत्वे तु चंद्र इव सुंदरं मुखमित्यादौ चंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति बोधः । अत्रैवाल्हादकत्वमिति समान
धर्मोपादाने इवार्थस्य धर्मस्याल्हादकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्वयः । तदसहिष्णुतया तु चंद्रनिष्ठाल्हा
दकत्ववत्पाल्हादपदस्य लक्षणा । चंद्रपदं तात्पर्य्यग्राहकं । चंद्रसदृशमित्यत्राप्येकदेशे सादृ

स
त
र
राम
८

चा

शेषचंद्रान्वयः स संबंधिकत्वात् सदृशपदं वा चंद्रसादृश्यविशिष्टेलोत्तालिकम् अत्रैवाल्हादकत्वेनैस्पृता
वभेदलत्तीयार्थः तस्य च सादृश्यपदार्थैकदेशे धर्मेऽन्वयः तथा आल्हादकत्वाभिन्नं चंद्रवत् इति धर्मवदभिन्नं
मुखमिति बोधः सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमिति तत्तात्पर्यग्राहकमित्येवं विधान्वयसरणिश्रेण
यं तत्र तत्र शाब्दबुत्पत्ति निरूपणेऽनुसंधेयाः इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या परिचिंतनेन पूर्णोपमेति इ
त्यनंतरमालंकारिकैरिति पूरणीयम् तत्वं च विशेषत उपात्तशाब्दश्रोति प्रतिपादितोपमानोपमेयक
च त्वे सति विशेषतः शाब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे सति विशेषतः स्वरूपं निरूपं शाब्दगम्यत्वम् स्वपदम्
पमापदम् उपमानलुप्तायामपि लक्षणायोपमानप्रतिपत्तेः स्वद्वारेणापप्राप्तीति उपमेयलुप्तायां
स्मरवभूपंती त्यादावात्मनउपमेयस्याध्याहृतेनात्मानमिति शाब्देनवोधनात् उपात्तेति शाब्दविशे
षणम् एतमपितन्वीत्यनेनात्रोपमेयस्य काव्ये सदृशं तातदृश्यत इत्येवं विधायां लुप्तोपमायामुप
मानस्य सदृश पदोपात्तत्वात् विशेषत इति उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः धर्मलुप्ताया
मप्युपमावाचके न सामान्यतो धर्मस्योपात्तत्वात् विशेषत इति उपमा प्रयोजकतावच्छेदकरू
पेणेत्यर्थः वाचकलुप्तायामपि लक्षणयोपमानादिपदेनोपमावगमात् तद्द्वारणाय विशेषतः स्व
निरूढेति उपमायां च निरूढलक्षणाया शाब्दाइत्याद्यमिप्रकोति सेवाहीताइवादयः अत्र निपा

९

घ

कु॰ टी॰
५

ग

तद्रूपस्येवादेरुपसर्गवद्द्योतकत्वमेव कथमन्यथा शरीरैर्हंसै रिवोदीच्यानुदतिष्ठन्तरसा निवेत्यादावुक्ता
दिपदोत्तरतृतीयादिसंगतिः उक्तादिरूढरूणा क्रियां प्रत्यकारणत्वात् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन क
रणीभूतप्रकारविशेषणत्वाभावाच्च द्योतकत्वेनतु उक्ताऽदिपदस्योक्तसादृश्यपरतयोक्तसादृश्यैः शरीरैरिति
विशेषणत्वेन तृतीयादिसंगतिरिति वैयाकरणमतं तु नादरणीयम् तुपास्यते रित्यादौ धात्वर्थ
सन्न क्रियायाम् कर्मकतयाँलकारानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकतायां निवेलादिवाच
कतायामभावेन दृष्टांतत्वे पमस्यस्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां वि
शेष्येणसहैकार्थ्यंभवेयत्र विशेषणं तत्र लिंगादयः। प्रायो विशेष्यस्याविशेषणेऽपीत्यनुशासनस्य
चोपमानोपमेययोरपि तत्संख्यालिंगसंख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेययोः विभक्तिः पुनरेकैवउ
पमानोपमेययो रित्यनुशासनस्य सत्वेन उपमानपदोत्तरतृतीयादेः साधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च
तस्माद्वाचकत्वमेवादीनां युक्तं चैतत् अन्यथा सकलालौकिकसंततस्येवशब्दप्रयोगेऽप्र
तीत्वस्य दत्तजलांजलित्वापत्तेः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेन चंद्रादिपदेन चंद्रसदृशलक्ष
णायां निरूढलक्षणकत्वरूपनेयार्थत्वदोषापत्तेश्च अपि च इवादेर्द्योतकत्वनये चंद्रादेरुपमा
नस्य पदार्थैकदेशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिः तस्योपमेयमात्रान्वयांगीकारे लिंगव

कर्मे

राम
५

चनभेदस्यदोषत्वानुपपत्तिरितिदिक् उपमानेत्यादि उपमानत्वंचोपमानिरूपकत्वेन विवक्षितत्वम् तदाश्र

यत्वेन विवक्षितत्वंचोपमेयत्वं साधारण त्वंचधर्मस्यस्वारसिकमोपम्यारिकं बिंबप्रतिबिंबभावकृतंश्लेषकृ

तंवस्तुप्रतिवस्तुभावेनसमासभेदाश्रयणेनचेत्यनेकधा चित्रमीमांसायांप्रपंचितम् तत्रस्वगंगावगाह

नस्यतथात्वमोपम्यारिकंकीर्तेरिस्यस्वारसिकत्वाभावात् उपमानोदादित्ति वाचकस्योपादानेनिर्दे

रे षः कृतंधात्वनुप्रावेनप्रतिपादनंतदितिचिंतनीयम् साधारणप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणांतरमाह

यथावेति गुणदोषाविति गुणदोषावर्थात्परस्य गृह्णन्जानन् बुधःपंडितः पूर्वपूर्वनिर्दिष्टगुणम

शिरसाश्लाघते आंदोलितेनशिरसाभिनंदयति परतोनिर्दिष्टंदोषंकंठेनियच्छति निरुणद्धि वाचा

कंठाद्बहिर्नोद्घाटयतीत्यर्थः कइव इंदुक्ष्वेडौ चंद्रगरले गृह्णन् उपाददान ईश्वरइव सोपि हि पूर्वंचंद्रंशिर

षसाश्लाघतेतत्पूर्वकंधारयति परंगरलंकंठेनियच्छति स्थापयति क्ष्वेडस्तुगरलंविषमित्यमरः शंकतेयद्य

पीति साधारणः तत्वेनाभिमतोधर्मः गृह्णन्शिरसाश्लाघतेपूर्वमित्यादिनोक्तोयद्यपि नसाधारण नैकोपी

तिइतियोजना गृह्णन्नित्यादिनोक्तएकोपि नसाधारणोनेतिवा यथाश्रुतेसाधारण्यस्यसाधारणत्वाभावो

धर्म: धा

कु॰टी॰
६

केरसंगतत्वापत्तेः साधारणधर्माभावे हेतुः उपमानइत्यारभ्य इतिभेदाइत्यंतेनोक्तः समाधत्ते तथापीति वस्तुग
त्यासाधारणधर्माभावेपीत्यर्थः चंद्रगरलयोरित्यादि यथाक्रमं चंद्रगरलयोः गुणदोषयोश्चेत्यर्थः बिंबप्रति
बिंबभावेन प्रतीयमानसादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपादानेन तत्वरूपेणाभेदात् अभेदाध्य
वसायात् एतच्च साधारणधर्मेत्यग्रेतनेनेन्दिवरम् ज्ञानादित्यादिना शिरसा वहता भिनंदनयोः केचस्या
नवहि वन्तु इत्यनयोश्च संग्रहः गृह्णन्नित्यादिना शिरसा श्लाघनेके हे नियच्छतीत्यनयोः संग्रहः अभे
दाध्यवसायादिति अभेदस्याध्यवसायात् आहार्यनिश्चयादित्यर्थः साधारणधर्मतेति साधारण
धर्मत्वाभिमानविषयतेत्यर्थः पूर्वस्मात्पूर्वोदाहरणाद्विशेषइत्यन्वयः नचैवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेपि
वस्तुतस्तदभावात्कथमुपमालक्षणसमन्वय इतिवाच्यम् चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्य
वसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमानैर्लक्षणत्वस्येत्यभिप्रायादिति लोके बिंबप्रतिबिंबभाव[illegible]
[illegible]र्थः व्यपदेशस्य गगनजलाशयादिगत चंद्रादिविषयतया प्रसिद्धेः कथं तद्व्यपदेश इत्याशंका
यामाह वस्तुतस्त्वित्यादि आतिलकयोः तथाध्यवसितयोः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः बिंबप्रति
बिंबभाव इति बिंबप्रतिबिंबभावपदवाच्यत्वमित्यर्थः समयइति संकेत इत्यर्थः पूर्णायामुपमानाः

12

राम
६

दिसमस्तानियमप्रसक्तेः तद्विपरीतायांलुप्तोपमायांसर्वलोपनियमाशंकानिरासायलक्षणपूर्व
कंतांविभजते वर्ण्येत्यादिना चकारोवाशब्दार्थे तदनंतरंच्चलोपेइत्यध्याहार्य्यम् एवंचेत्तरोत्तर
योगाविवक्षयावर्ण्येभ्योपमानस्यधर्मस्योपमावाचकस्यवालोपे अन्यतमानुपादानेलुप्तो(
पमा साच एकद्वित्र्यनुपादानेरूपधाभिन्नेति पूर्वापराभ्यामुक्तम् तडिदित्यादीन्युदाहरणानि(
अर्थतोव्याचष्टे उपमेयादीनामिति वस्तुतोलाघवात् पूर्णाभिन्नत्वंलक्षणम्बोध्यम् लक्षणवा
क्यगतंक्रममपेक्ष्योदाहरणक्रमानुसारेण विभागंदर्शयति यथेत्यादिवाचकलुप्तेति वाचक(
त्वंचानुपूर्वीविशेषवत्त्वेपमाबोधने निरूढत्वं [illegible] निरूढलक्षणयावा तत्राद्यमिवा
देः द्वितीयंतुप्रभृत्यपदादेरितितदभावात्तडिज्जोरीत्यादिवाच्यलोपः समासानुशासने निरूढल
क्षणाव्यागमेपि आनुपूर्वीविशेषवत्तयाशब्दविशेषस्यतद्बोधनात् शास्त्रकृतइति शास्त्रप्र
युक्तइत्यर्थः कर्पूरंतीत्यत्रेति अत्रसर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विब्वावक्तव्यइतिविहितःक्विप्लु
प्तोपिस्मर्य्यमाणोधर्ममात्ररूपमाचारंबोधयति कर्पूरपदंचलक्षणया ~~कर्पूरपदंचलक्षणया~~
सादृश्यंतस्यचातिशक्तित्वेपूर्ववत्प्रयोजकता संसर्गेणाचारेन्वयोधर्मलुप्तत्वत्वभेदेनवस्तुत

B

क

कु॰

लुक्तिपलोपाप्रतिसंधानेपितथ्याबोधात् कर्पूरादिशब्दा एव कर्पूरसादृश्यप्रयोजकाभिन्नं तत्तत्सादृश्याभिन्नं
वाचारं लक्षयन्तीति युक्तम् ननु वाचकस्येवादेरनुपादानात् लोपो युक्तः साधारणधर्मस्य त्वाचाररूपस्य क्वि
उपात्तत्वात्कथं लोपस्तत्राह कर्पूरवदानंदात्मका चारार्थस्य क्विप इति कर्पूरस्येवेति इवार्थवृत्तिः आनं
दात्मकत्वाजनकतासंबंधेन वस्तुगत्या आनंदत्वरूपो यो आचारस्तद्बोधकस्येत्यर्थः ननु क्विपलोपा
ज्ञानेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्बोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीय इति चेत् न
अंशाच एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य क्विपो लोपात् तल्लोपव्यपदेशः अत एव समानार्थ
कक्यचलोपात् तल्लुप्तत्वादित्याहुः नव्यास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेपि आनंद
त्वादिना विशेषरूपेणानुपादानात् धर्मलोपो युक्त एव अन्यथा इंदुतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलु
उदाहरण ७
प्तास्यासंगतत्वापत्तेः नचैवं वजादावपि धर्मलुप्तास्यादितिवाच्यम् इष्टापत्तेरित्याहुः स्मर
वधूयंतीत्यत्रेति ननूपमानादाचार इति कर्मभूतादुपमानादाचारे क्यजो विधानात् स्मरव
धूमिवाचरतीत्यर्थ वज्ञामेप्यात्मानमन्यां वेत्ति कथं निर्णयस्तत्राह विशेषणेति इत्यनुरूपाच
रणस्य कांतिकरणकत्वरूपविशेषणस्य सामर्थ्यादित्यर्थः कांतेः स्वरसतः स्वीयत्वाव

राम ७

म स्य च

गमादितिभावः नचात्मनउपमेयत्वं तन्वीपदेनोपादानात् कथं लोपइतिवाच्यम् तस्याद्वितीयांतत
याकर्मभूतोपमेयासंबंधिकत्वात् आत्मानमित्यध्याहृतेनैवतद्बोधात् अत्रैस्मरवधूपदेनस्म
रवधूसादृश्यं लक्ष्यते तस्यप्रयोजकत्वसंसर्गेणाभेदेनवाचाऽन्वयः तथाच स्मरवधूसादृ
श्यशालि आत्मकोपमाचारस्तदाश्रयस्तन्वीतिबोधः काकतालीयेति वृत्तिविषयेसमास
विषयेज्ञापकादिति इवार्थसमासाभावे तद्धितविधानादित्यनेनेवार्थविषयसमासानुवादोऽनुपप
त्तिसिद्धज्ञापकइत्यर्थः उभयत्रकाकागमनतालपतनयोरुपमेयइत्यनंतांक्रमेणतिष्ठेवः
तेनेति काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थेसमासेनेत्यर्थः काकता
लसमागमेति अयंभावः काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वे तदुपमेययोः स्त्रीयात्मन
तन्वस्यानयोः पृथगनुपातत्वेनोपमेयतयान्वयायोगात् काकतालसमागमएवोप
मानम् तस्यच काकतालसमागमसदृशं काकतालपदार्थस्तस्यचाभेदेनस्त्रीयतन्वीस
मागमरूपेउपमेयेऽन्वयइति तमइति तादृशसमागमेनेत्यमित्यर्थः इतितदर्थइति काकता
लपदलक्षिततस्यकाककृततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेनतन्वीरितिलाभरूपेणोपमेय

15

नान्वयादिति भावः अत्र पतनदलितमिति रहोदर्शनक्षुभितहृदयेति च बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मस्व
रूपकथनं न त्वेवमन्वयाकार इति ज्ञेयम् न च सकृद्दुर्घटेति ताभ्यां काकतालपदाभ्यां कथमुपमानद्व
यावगम इति वाच्यम् अनुभवानुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यार्थस्य स्फुटप्रतिपत्तेरिति एवं द्व
रूपत्वात् पद्यं व्याख्याय तत्रोपमानलुप्तादीन् चत्वारो भेदानुदर्शयितुमाह तत्रेति काकाग
मनतालपतनरूपो योयं समागमलक्षणस्य तत्पर्णः इदं च काकागमनतालपतनयोरिवेति महाभा
ष्यगतविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहाराय यो क्रम समागमस्य तादृशक्रियाद्वारा भिन्नत्वेनोक्तत्व
त्वात् तस्योक्तार्थ एव पर्यवसानात् विशिष्टोपमायां विशेषणोपमावगतिर्वा समागमोपमायाम
व पि तदवयवक्रिययोर्यथायोगं गम्यमानामुपमानमभिप्रेत्य महाभाष्यकृतां तादृशविग्रहवाक्यप्र
णयनमित्याशयः धर्मस्यानुपादान इति तत्स्थानेऽभवत्किं ब्रूमीमिति इति भावः इत्यलंकार
चंद्रिकायामुपमाप्रकरणम् यद्यप्युपमाननिरूपणानंतरं तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्यानु
पमेयोपमैव प्रथमं निरूपयितुमुचिता तत्रापि तत्सादृश्यनिबंधनोऽनन्वयस्तथापि तं द्विती
यसादृश्यव्यवच्छेदफलकतया तत्तीयसादृश्यव्यवच्छेदफलकामुपमेयोपमामपेक्ष्य शीघ्रोपस्थि

ल्यम

इति पा० ८:

८

तिकमुपेत्यप्रथमं निरूपयति उपमानोपमेयत्वमिति उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः द्वंद्वांते श्रूयमा
णत्वात् विवक्षितमिति विशेषः एकस्यैवैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं विवक्ष्यते तदनन्वयः
असंभवशंकां निराकर्तुमन्यत्रोदाहरणोक्तिः ननु कलहंसस्य भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टितमि
त्व दि रसनोपमायामतिव्याप्तिस्तत्रैकस्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् अथै
कस्य वस्तुनो यदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षितम् एकस्य पदस्यावृत्तिकल्प
नादित्यं च रसनोपमायामत्यादेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वं भणित्यादिनिरूपितं तूपमेयत्व
मित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदाव मिं वजलं जलमिवाव
मित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्य एकजलनिरूपितस्योपमानत्व
स्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेन्नैवम् एकस्यैवेति विरोधद्योतकेवकारबलेन स्वाश्रयनिरू
पितयोरुपमानत्वोपमेयत्वयोर्लाभेन कापि प्रसंगाभावात् अस्तिहि द्वंद्वे द्वित्वेत्यनन्वये तूपमा
नत्वमुपमेयत्वं च स्वाश्रयेंदुनिरूपितं न तु रसनोपमायामुपमेयोपमायां वेति संक्षेपः अनन्वय
पदप्रवृत्तिनिमित्तमाह वर्ण्यमानमपीति नान्वेतीति न संबध्यत इत्यर्थः साधर्म्यस्य भेदघटितत्वा
दितिभावः नन्वेवं सत्यसंबद्धप्रलापत्वापत्तिरित्यत आह अनन्वयिनोपीति वाचित्तस्यापीत्यर्थः

17

अर्थस्य साधर्म्यस्य अभिधानमाहात्म्यातिशयरूपतया प्रतिपादनम् सदृशान्तरव्यवच्छेदेन सदृशान्तर
व्यावृत्तिबोधद्वारेण एतदेव विशदयति इंदुरिंदुरिवेत्यादिना इत्यं च सदृशान्तरव्यवच्छेदेति सूचनद्वा
रा उपमात्वद्योतनप्रयोजनवत्त्वादापाततो हृद्रोदनार्थवत्तद्वारमात्रतया सादृश्यप्रतिपाद-
नेऽपि नासंबद्धप्रलापतापत्तिरिति भावः उदाहरणान्तरमाह यथा वेति गगनाकारं गगनसदृशं
इवेत्यतः प्राक् युद्धमित्यध्याहार्यम् उदाहरणान्तरप्रदर्शने बीजमाह पूर्वोदाहरणेति वैपु-
ल्यादेरित्यादिपदात् गांभीर्यादिग्रहणं तयोः संग्रहः इत्यनन्वयप्रकरणम् अथोपमेयोपमां
लक्षयति पर्यायेणेति अयोगपद्येनेत्यर्थः वाक्यभेदेनेति यावत् उपमानोपमेयत्वविव-
क्षितत्वविशेषोऽत्रापि बोध्यः उपमेयोपमेति लक्ष्यनिर्देशः उपमेयेनोपमेति व्युत्पत्तेः ध
र्मीर्थ इवेत्युदाहरणम् अर्थोधनम् पूर्णश्रीः पूर्तिसमृद्धिः अत्र च धर्मार्थयोर्वाक्यभेदेन उ
पमानत्वमुपमेयत्वं वर्णितम् तत्राद्यवाक्येऽर्थस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वम् द्वितीये तु त
द्विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः उपमानोपमेयत्वमा-

मात्रोक्तौ अनन्वयेति व्याप्तेर्द्वयोरित्युक्तम् एवमपि त्वमत्त्वं शारदि शारदिप्रावृषेण्ये कुमुदतारका द्व
मध्य विश्रान्तसादृश्यामुपमायामतिव्याप्तिस्तत्र द्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्वरूपोपमे
यत्वस्यैव तत्तत्तिर्योगित्वरूपस्योपमानस्याप्यवगतप्रतीतेरतः पर्यायेणेत्युक्तम् अनन्वये ति
तिरिव भाति भातिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्त्तिरिति विमलेत्तिरसनोपमायां मतिव्याप्तिः तत्र द्वयोर्म
तिचेष्टयोः वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादिति चेन्न द्वयोरित्यनेनैकस्यैवोपमानोपमे
यत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा पर्य्यायपदेनैवानन्वयवारणे तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति संक्षेपः
ननूपमाप्रतीपयोः यद्रूपाया उपमा तद्रूपाया उपमेयोपमायाश्चालंकारान्तरत्वे किं बीजमि
त्याह द्वयोरिति तथा चार्थविशेषद्योतकतया चमत्कृतिवैलक्षण्यमेव तत्र बीजमिति भावः
सध्या कथं तर्हि तयोर्व्यवच्छेदलाभस्तत्राह धर्मोऽर्थयोरिति धर्मार्थयोर्मध्यगृत्यर्थः युक्तः पूर्वेण तथा
च प्रागस्य पुनर्वचनम् तदितरपरिसंख्यार्थमिति न्यायादिहापि ततीयसदृशव्यावृत्तिलाभः
खमिवेति प्रारब्धवर्णनमिदम् खमाकाशमिव जलम् कालुष्याभावेन निर्मलत्वातिशयात् यो

कु॰टी
१॰

दंस्यप्रथम निर्मलत्वादिपदेनश्वेतत्वातिशयप्रतिग्रहः गिरिरिवेति अत्रगजः प्रकृतः अयमितिप्रकृ
तपरामर्शिसर्वनामनिर्दिष्टत्वात् अतएवोपक्रमादग्रेप्यस्यमदधारैत्यन्वयोबोध्यः अत्रपूर्व
र्द्धे उच्चकैर्विभातीतिसमानधर्मउपात्तः उत्तरार्द्धेलुप्तवतीतिसंक्षेपःइतिदिक् इत्युपमेयोपमा॥ प्र
काशम् प्रतीपमितिलक्ष्यनिर्देशः ननूपमानोपमेयभावस्यवैवक्षिकतयामुखेन्दोरप्युप
मानत्वसंभवात् चंद्रइवमुखमिति उपमायामिति व्याप्तिरित्यतआह प्रसिद्धेति प्रसिद्धोपमा
नस्योपमेयभावः उपमेयत्वंप्रतीपम् प्रतीपपदवाच्यम् कुतः प्रातिलोम्यात् प्रसिद्धोपमा
नप्रतिकूलत्वात् उपमेयभावप्रातिलोम्यादिति अविशिष्टपाठेपि प्रसिद्धोपमानस्योपमे
यभावस्यप्रातिलोम्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनम् प्रतीपमि
त्तिव्याख्येयम् नतुप्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्यवैपरीत्यादितिप्राच्याश्रुतरीत्या एवंप्रवि
यप्रातिलोम्यस्यतृतीयपंचमप्रतीपभेदाव्यापित्वेनप्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात्
एवंचोक्तप्रकारेणोपमानप्रातिकूल्यस्यप्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनेनप्रसिद्धोपमा

राम
१॰

न प्रतिकूलो धर्मः। प्रतीपमिति प्रतीपपंचकसाधारणं सामान्यलक्षणमिति सूचितम्। अत एव पंचमप्र
तीपव्याख्यानावसरे वक्ष्यते उपमानप्रातिलोम्यादिति प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वमे
च तस्यैव सकलप्रतीपभेदसाधारणं तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते यथा वेति प्रोषितस्य प्रियं प्रति वियो
गवेदनानिवेदनमिदम् अयि प्रिये त्वदीयसादृश्येन विनोदनं विनोदो विरहयापनम् तन्मात्रमपि
मम दैवेन न सह्यते एतदेव दर्शयति यदित्यादिना त्वन्नेत्रयोः समाना साधारणी कांतिशोभा य
स्य तत्पाविंद यदिंदीवरं तत्सलिलेमग्नं वर्षर्तौ जलवृंदैः तवमुखस्य च्छायया कांत्यानुकारी स
दृशः शशी मेघैरंतरितः तिरोहितः ये पि त्वपि भिन्नक्रमः तद्गमनसदृशगतयो ये एते हंसास्ते गताः
ति अत्र कांतीत्यादि धर्मोपादानात् पूर्वोदाहरणवैलक्षण्यं बोध्यम् ननूपमानादुपमेयस्याधिक्य
वर्णन रूपाद्व्यतिरेकादस्य को विशेषः उच्यते तत्र वैधर्म्यप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितमिह तू
पमानतामात्रप्रयुक्तत्वात् साधर्म्यप्रयुक्तमिति प्रतीपांतरमाह अन्योपमेयेति अन्यदवर्ण्यमुपमा
नं तद्रूपं यदुपमेयं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य मुखादेश्चन्द्रो गर्वपरिहारोपि तत्प्रतीपमित्यर्थः तस्यार्थप्रस
क्तिपूर्वकत्वेनोपमेयतायाः अपि पूर्वमप्राप्ता उपमानतिरस्कृति विशेषप्रयोजकत्वादिति भावः।
अत एव लाभेनेत्युक्तम् ननु सत्वेनेति अप्राप्तप्राप्तिलीभशब्दार्थत्वात् विच्छित्तिविशेषश्चमत्कारोत्क

कु॰टी॰ ऽर्थः उत्कर्षीत्योपमानतिरस्काराऽतिशयप्रतीतेरितिभावः गर्वमिति असंबाध्यं संवहनाय योग्यमपरिमितम् इ ११
तियावत् मद्गृहे मनसि ति संबोधनम् नन्विति हेत्वर्थे ऽव्ययानामनेकार्थत्वात् पूर्वोदाहरणेऽक्रान्त्वेतिसमा
नधर्मोपादानमिहत्वनेतिभेदः वर्ण्योपमेयेति अन्यस्यावर्ण्यस्यानादरोपि तथाप्रतीपमिति भावः (
अहमेवेति मुदाहरणानामिति तीव्राणां गुरु १ ग्रीष्मः तातेति हानुकंपसंबुद्धौ मास्मदर्प्यः दर्प्यमात्रु
याः २ वर्ण्येनान्यस्येति निरूपितत्वं तृतीयार्थः वर्ण्यनिरूपिताया अन्यस्यावर्ण्यस्योपमानस्या
द्युत्यर्थः अनिष्पत्तिवचः उपमानिःपतिवचः करिष्यामिहितत्त्वस्तीयावैत्त तत्प्रतीपम् मुधेति किले त्या
ति वार्तायां त्वन्मुखेनाम्भोजमितिवार्तामुधानिःप्रयोजनोपवादः अलीकार्थकत्वे तापवादस्येति
प्प्रयोजनत्वं उत्कवेति उपमानतिरस्काराऽतिशयप्रयोजकरूपेत्यर्थः मुधापवादत्वोक्तेरुकार्थ
मेतत् आकर्णयेति वचनीयमलीकतमानिंदितमत एव मुधेत्युक्तम् लोकांतरे मुखे सन्निधाने
न विशेषादर्शनादलीकत्वाग्रहायोगात् सन्निधानेपि विशेषाग्रहणात् पामरीत्युक्तम् अत्र वचनी
यग्रामीत्येताभ्यामुपमितेरनिष्पत्तिः प्रकाशयते प्रतीपमिति कोर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा अनर्थमिति
यावत् तस्यभावः कैमर्थ्यं तदपि प्रतीपमन्वते अलंकारिकोऽतिशेषः ननूपमानस्य पप्रवंशाद्दरल्ला
द्विशेषरूपप्रयोजनसत्वात् कथमनर्थकत्वमत आह उपमेयस्येवेति उपमानपूर्वहेतुत्वेन उपमान राम
११

२२

कार्य्यकारित्वेन अयंचोपमानकैमर्थ्यहेतुः अतश्चोपमानकैमर्थ्यमित्यस्याह यर्थेति आल्हादविशेषादेरुपल
भूतत्वेनप्रयोजनत्वासंभवात्कैमर्थ्यमितिभावः उपमानप्रयोजकपूर्वहेतुत्वेनेतिपाठे उपमानप्रयोजनैरेव कं
स्येतिबहुव्रीहिः ननूपमानकैमर्थ्यस्योपमानादेपयुष्टादेपद्दति वामनसूत्रेण तेषां लोकात्त्वेनोक्तत्वात्।
कथंप्रतीपत्वमतआह प्रातिलोम्यादिति उपमानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः प्रतिकूलत्वं चतिरस्कारप्रयो
जकत्वमित्युक्तम् तथाचप्रतीपसामान्यलक्षणाक्रांतत्वात् प्रतीपोत्तमभेदएवोचित इतिभावः तदोजस
इति नैषधीये नेषधवर्णनमिदम् विधिर्वेधसा तस्यनलोजसः प्रतापस्य तपशश्चस्थितोसत्यामिषोच्च
दृसूर्य्यौ वृथेति प्रतापज्योत्स्नादेः कार्य्यस्यतापाभ्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति चितेयदापदाकुरुते तदाभातो
विधोश्चपरिवेषस्य परिधेः कैतवात् कूलांकुरुनातोवैयर्थ्यसूचिकां रेखां वोवेष्टनां ततोतीत्यन्वयः अत्रच
नायंपरिवेषः किंतुकुंडलमेत्यपन्हुतो कैमर्थ्यरूपप्रतीपस्यांगत्वात् तयोरंगांगिभावलक्षणः संकरः।
यद्यप्यपमित्यादिवत्तच्चतत्परेवौपम्याभावमकरणेनदोषइतिबोध्यम् केचित्तुद्विप्रभृतयः अनन्वयोपमे।
योपमाप्रतीपानामिति प्रतीपपदेतत्रात्रापभेदत्रयमेवगृह्यते नतुवंत्यभेदद्वयमपि तत्रोपमितिक्रियानि
पत्तेरभावेनोपमांतर्भावस्यासंभवात् वस्तुतस्त्वाद्यभेदत्रयस्यापि नोपमांतर्गतिर्युक्ता चमत्कारंप्रतिसा
धर्म्यस्याप्राधान्येनाप्रयोजकत्वात् साधर्म्यनिवेषनउपमानतिरस्कारएवहितत्रचमत्कृतिप्रयोजकतया
विवक्षितो ननु साधर्म्यमेवसुत्वेतश्चमत्कारितया विवक्षितमिति सहृदयसाक्षिकम् एवमनन्वयोपमेयो

पमयोरपि न सादृश्यस्य चमत्कारितया प्राधान्येन विवक्षा किंतु द्वितीयतृतीययोः सदृशव्यवच्छेदापत्तयेति न तमो
पमेयोपमान्तर्गतिर्युक्ता अन्यथा सादृश्यवर्णनमात्रेणोपमान्तर्भावे वैयर्थ्यं लावण्यगांभीर्यप्रमुखेष्वमुदत्व
नः गुणेषु तुल्यवस्तुवपुषे वे दृष्टान्तेति व्यतिरेकालंकारस्य उपमातो गतिः स्यात् तत्र साधर्म्यसमानाधि
करणं वैधर्म्ये तु न चमत्कारप्रधानं न तु साधर्म्यमिति चेत् तुल्यमिदं प्रतीपादिष्वपि इति सहृदयैराकल
नीयं एतदेवास्वादसबीजमभिसंधायोक्तं केचिदिति अन्ये इति अत्र चास्वादसबीजं प्रागेवावेदितम्
इति प्रतीपप्रकरणम् रूपकं लक्षयति विषय्यभेदेति रूप्यते इत्यत्र व्युत्पत्त्या तत्पात्रास्यते धर्मोऽत्र नेने
ति रूपम् तद्रूपमस्यास्तीति तद्रूपत्वस्वभाववत्ताद्रूप्यम् चंद्रकार्यकारित्वादि विषयिण उपमानस्य
अभेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्योपमेयस्य यत्तं जनमिवारंजनं स्वोपरक्तबुद्धिविषयीकरणमिति याव
त् तद्रूपकमित्यर्थः रूपकं तद्दित्येव पाठः रूपकं त्विति पाठे तु तदित्यध्याहार्यम् उपात्तविंबावि
शिष्टविषयधर्मिकाहार्यारोपनिश्चयविषयीभूतमुपमानाभेदताद्रूप्यान्यतररूपकमिति तु नि
ष्कर्षः मुखं चंद्र इत्यादौ नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिवशात् आहार्यचंद्राभेदनिश्चयाल्लक्षणा
समन्वयः मुखमपरश्चंद्र इत्यत्र तु न चंद्राभेदो विषयः अपरे इति भेदस्य विवक्षितत्वात् अपि

तुनेत्यर्थः वैरायत इति वैरं करोतीत्यर्थे शब्दवैरकलहाभ्रमेघ्या करण इति क्यङ्
प्रत्ययः इति कुचयोर्ध्वं त्येधरणार्थे कनकस्य दामाभिरन्तुभिरिति। निगीर्णाध्यवसान
रूपातिशयोक्त्यावलीभिर्वद्धः किमित्यर्थः तापइति अत्र कर्त्तृ तापः वकुधात्वत्र
रणेनैकं प्राप्तं तोपि जले तपस्यति तपः करोतीत्यर्थे कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्ति
चरोरिति क्यच् तपसः परस्मैचेति परस्मैपदम् लक्षणं परिकुरुते अन्यधर्मेति
अन्यस्य विषयिणो योधर्मः तत्संबंधरूपेणानिमित्तेनान्यस्य विषयस्य तादा
त्म्येन विषयिणस्तादात्म्येन संभावनमित्यर्थः अन्यस्येति प्रप्रसर्पो विषयता
धर्मितारूपा विषयिणं सम्बन्धार्थस्तु विशेषणरूपा विषयता अन्यत्वेनो कीर्तनं

चसंभावनाहार्य्यत्वासूचनाय तच्च यावद्विषयनिष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तविषयधर्मि
कं तादात्म्यसंसर्गेण विषयि विधेयमाहार्य्यसंभवनं तन्नोद्दितीति पर्य्यवसितं तन्नि
ष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तमाहार्य्यतत्संभावनापि तितु निष्कर्षः इतरांशस्यव्यावर्तक
तया स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् मुखे चंद्र इत्यत्र मन्ये इत्युत्प्रेक्षादापाच्चंद्रनिष्ठाल्हाद
कत्वादिधर्मप्रयुक्तं मुखे चंद्रसंभावनमाहार्य्यमस्तीति लक्षणसमन्वयः बाधा
यभावदशायां तु ज्ञायमानानां मुखादौ चंद्रादिसंभावनानां नोद्दैतीति तद्वारणाया
हार्य्येति एतेन विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद्यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते शं
के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः इत्यत्र रजो ऽनुमरूप

समस्तेऽप्रस्तुतत्वधर्मसंबंधप्रयुक्तायांभर तेन तत्संभावनायामपि नातिव्याप्तिः तस्या
अनाहार्यत्वात् संभावनं यदीत्थं स्यात् इत्यत्रैहो ऽस्वप्यासिद्धये इति वक्ष्यमाणसं
भावनालंकारविषये यद्विशेषो भवेदुक्ता कापितास्य गर्गणांतरे त्यादावतिवारणाय
प्रयुक्तांतं सर्वातिशयसौंदर्यशंके सत्यवतीमुखं येन सा मृगशावाक्षी सावित्री
तरलीकृतेत्यादावतिसंसर्गवारणाय तन्निविष्टेति संभाव्यमानवृत्तित्वं धर्मवि

ली शेषणम् तत्र सावित्रीतरत्वंकारकरूपोपमेयमुखवृत्तिर्न तु संभाव्यमानवृत्तिरिति
नातिप्रसंगः इति वस्तुहेतुफलात्मतावस्तुफलहेतुत्वोत्प्रेक्षा नतु संबंधांतरेणो दा
त्प्रेक्षापा अप्रसंगः इति चेन्न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनमतानुसारे

स्यमभिधानात् एतेनसूत्त्वनापैवलक्षणः अचेतनादात्मोपादानमिति नन्वलं
कारस्सर्वस्वकारादिभिः स्वरूपोऽभिन्नासैवस्वरूपोऽभेदेनेत्यर्थः इति स्ववहृतापास्तु
रीपापा अपिसत्त्वाञ्चिपेत्तुक्तमित्याशंक्याह अत्रेति आसांमध्येपाप्रथमाव
स्तूत्मेत्तौसौवरूपोऽभेदेत्यर्थः विस्तृत्वरस्येति प्रसरणशीलेत्यर्थः तमस इति
संभवितेत्येनान्वेति षष्ठ्यां विषयता तमोविषयेत्यर्थः प्रतिरोधकत्वादीत्या
दिपदात् प्रसरणशीलस्यसंग्रहः प्रयैःप्रतीभिर्विघटिता विमुक्ताः आपनस्ये
ति षष्ठ्यां तस्यपूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः एवमग्रेतनस्य तमस इत्यस्यापि अ
नुपादानादिति विषयिबाधकाभ्यां लिंपतिवर्षतिभ्यां शङ्कापलेपनवर्णी   राम

यो: साध्यवसानलक्षणयाचलाधारणपुरस्कारेण व्यापनस्य चोपस्थापनस्य
पुराणपद्धतिरूपविरोधेनासंभवादित्याशय: स्वर्ते निरुक्तस्य ते: उत्प्रेक्षणी
यतया उत्प्रेक्षाविषयतया अन्यत्रोत्प्रेक्षायां अन्वयासंभवादिति निराकांक्ष
त्वादितिभाव: अत एव आख्यातार्थस्य कर्तु: क्रियोपसर्जनत्वेनान्वयासंभ
वादेव क्वचिदत एवेत्युत्तरमप्यपेव व्याख्यानं अंश: प्रमादलिखितो दृश्यते
स्याम्रुतनइति गुणाभ्रजइत्यर्थ: स्वाक्रियेति क्रियां प्रतिसाधनत्वेनान्वितइत्य
र्थ: व्यपेक्षितु माकांक्षितु नालं न समर्थ: तथा च निराकांक्षत्वादुपमानत्वे
नान्वयोन संभवतीतिभाव: एतेन भास्तिलेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्षितत्वाच्च एवं

29

चमपावभूतलेपतत्क्रियागोचरसंभावनैवानिर्णीतव्यापकविषयेतिसिद्धम् नचपुरा
पद्धतिरूपविरोधःशंक्यः तदनभ्युपगमात् केचिदिति मनइतिवास्त्वरसोद्भावनम्
तद्बीजंतु तमोनभसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेनचवारद्वयमन्वये क्लेशः तथापर्युक्ते
नासाधर्म्यप्रयुक्ता केचिदिति मनइतिवास्त्वरसोद्भावनम् तद्बीजंतुधर्मीत्रेद्धातुत
त्सहचरीतद्धर्मसंबंधप्रयुक्तेतिलक्षणाननुगमः नचतन्निष्ठतत्समानाधिकर
णान्यतरत्वेनधर्मविशेषणान्ननुगमइति वाच्यम् सर्वत्रसादृश्यनिमित्तापादकत्वे
नापाःसंभवेनान्यमरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वादिति हेतुत्वेने
ति हेतुरूपतयेत्यर्थः हेतुत्वसंभावनाहेतुरूपतासंभावनाफलत्वेनफलरूपत यम

याएवमग्रेपि वाच्यम् तच्चोदाहृतमास्मभिर्लक्षणवोधप्रकारः प्रदर्श्यते तन्मुखम

लोमइत्यादौ कोकांगनादिरहानलक्षणं वाधितमुखत्वोपस्थिनत्तमोविषयासंभाव

नेति वोधः नामाथयोरभेदान्वयात् एवं मुखं चंद्रमस्येइत्यादावपि नूनं मुखं चंद्र

इत्यादौ चंद्रप्रकारकसंभावनाविषयो मुखमिति वोधः मुखविषयाचंद्रप्रकारि

काच संभावना तादात्म्यसंसर्गिकैव तथानुभावात् चमत्कारप्रयोजकस्य संसर्गा

तरस्याभावाच्च नेयं चंद्रत्वप्रकारिका तस्य चंद्रोपसर्जनत्वात् एवं ध्रुवे वादिशब्दा

समभिव्याहारेपि वोध्यम् लिंपतीवेत्युक्तविषयोल्लेखोदाहरणेतु लिंपति ना

साध्यवसानलक्षणयालेपनव्यापनोभयसाधारणेन सांद्रमलिनीकारकत्वा

31

कु॰टी॰

३०

दिरूपेणोपस्थापिते तमोव्यापनेतादृशालेपनसंभावनान्वयात् सांद्रमलि[illegible]
रकं तमः कर्तृ कांगकर्मकलेपनप्रकारसंभावनाविषय इति बोधः । विंजनयो
रुपस्थापिते व्यापने तादृशसंभावनान्वय इति प्रदीपकृतः एवं वर्षातीत्यादाव
पि बोध्यम् विक्षेपणात् ध्रुवमित्यादिहेतू लक्षोदाहरणे हेतुः पंचम्यर्थः
तत्र चाभेदेन प्ररूत्पर्थान्वयः हेतोश्चस्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेन रतत्व
विशिष्टे तस्य प्रकारितासंबंधेन संभावनायां तस्याश्चविषयतयाचरयो
रन्वयः चयाचभूम्याधिकरणकविक्षेपणाभिन्नहेतुकरतप्रकारकसं
भावनाविषयावंयीति बोधः । नचतादात्म्यसंबंधेनेतिहेतुविधेयकत्वाभा

एम

३०

वाच्छेदकं हेतुतावच्छेदकता स्यात् किन्तु तादात्म्येन तथाविधरक्तत्वरूपोऽवच्छेदकतैवेति
वाच्यम् विवक्षितविवेकेन विशेषणे हेतुत्वभेदस्यावच्छेदकताणीयतया विशेषणं
प्रतिविशेष्यप्रभृत तस्यापि हेतोर्विधेयत्वोपगमात् मुखं चंद्र इत्यादिरूपकर
वानुयोगित्वमुखस्याभेदस्य विशेषणसंसर्गत्वाभ्युपगमेन च विशेषणे हे
त्वभेदभावसंभवात् हेतुविशिष्टत्वरूपोऽवच्छेदकतापामुखवतः प्रतीतावपि विव
क्षावशेन हेतुत्वावच्छेदकत्वेनैव व्यपदेशः यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र मुखवतदापि विशि
ष्टहोमप्रतीतावपि विवक्षितविवेकेन होमेदापि विधेयत्वव्यपदेश इति बोध्यम्
न च तत्त्वप्रयोज्यत्वसंबंधेन स्वप्रयोज्या [illegible]त्वसंबंधेन वा हेतुरूपधर्मोऽवच्छेदकतैव

रक्तादौ स्त्रीक्रियतां कृतमीदृशाकल्पाना-त्कोशेनेति वाच्यम् धर्म्मभेदांगीकारे दूष
णस्य प्रागेवावेदितत्वात् अतएव रूप्याल्लग्नमन्येत्यत्र तन्न तुल्येपादयोः पद्मलक्ष्मी
रितिहेतूत्प्रेक्षामुदाहृतवतः प्रकाश कृतोपि तत्र रूपहेतुकलग्नत्वतादात्म्यसंभा
वनमेवं स्वाभाविके लग्नत्वेभिमतम् अस्मद्गुरुभिस्तु किरीत्या तुल्यलक्ष्मीरूपे विषयेपद्यो
क्तरूपहेतुलग्नतादात्म्यसंभावनमुचितं लग्नस्य धर्म्मोपसर्जनत्वेन संभावनाया
मन्वयायोगादित्यपेयम् एवं च मुखं कांभेकूपेत्यादि विषयहेतूत्प्रेक्षायामपि
बोध्यम् विषयासिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां बोधे विशेषाभावात् मध्यः किमित्यादि
कालोत्प्रेक्षास्य लेफलं चतुर्थ्यर्थः तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः पूर्ववद्राम

स्फलस्यप्रयोजकत्वसंसर्गेण गरुत्वेन द्वारां केणतेनैव वद्धे वान्वयः तथात्म

संसर्गक संभावनापामध्ये विषयतयाएवं च धारणाभिन्नफलककँदामक नक

रणकवत्वैः अन्वासप्रसंभावनाविषयामध्यरतिबोधः एवं प्रायो ज्ञापित्यादा

वपिफलं तु मनोरथः इति पूर्ववदेव बोधकलोक्तत्वं चोपदर्शितरीत्यो

पपादनीयमिति वहुवक्तव्योपि विस्तरभयादुपरम्यते वालेंदुवक्राणीति

नाविचतेविकाशो येषां तान्यविकाशितानि तेषां भावादिकारहितत्वाद्धे

तो वालेंदुवत्कुटिलीयाचंद्रवक्राणि तथातिशयेन लोहितान्यारक्तानि

पलाशानि पलाशकुसुमानि वसंतेन नायकेन समागतानां वनस्था

लीनां गनानाम् सद्यस्तत्कालसंभूतानि नखक्षतानीव भुः शुशुभि

रे इत्यन्वयः पूर्वेति ... मस्तो मसमित्यत्रे त्यर्थः ननु लोकोसंभावनाया

मिवशब्दो न इष्ट इत्यत आह आसिन्चेति पिनद्धीचेति समुद्रस्तरंगा

35

णामन्यभागे: केनरूपचंदनं पिनष्टीव इंदुस्तत्केन चंदनमादायकरैः किर
णरूपामंगनां लिंपतीवेत्यन्वयः समुदीपतां नेति सन्द्रस्योपांते तद्द्यत्के
नचंदनं तत्कतंयतातां दिशांहेयनं तत्केनेत्यर्थः उभय ओउभयोरुत्प्रेक्षो
योः येषामलंकारसर्वस्वकारादीनां राज्ञाविति सम्र क्रांतोभूमिपः भूमो
राज्ञौ रवेरभावात् हेतोः दिवदिवा चंद्रोर भावाद्धेतोः दिवसनतं निरं तरमु
दितेमतापपद्मासी इत्यवान्निर्मितवानित्यर्थः रजनाविभयदाहरणेभा
वरूपो हेतुरिहत्वभावरूप इतिभेदः विवस्वतेति विवस्वतासहस्रपेण
स्वस्वगोसहस्रेण किरणसहस्रेण समंमि आमिता जननानां नेत्रा
परनामधेया गावोपि आनापिषतेवनीता इव यथागोपालेनप
रकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वकीया गावोनीयंते तथागोपदवाच्याज्ञ णाम
साजात्येन मिश्रता विवस्वता यिनीता इवेत्यर्थः खलुसंभवना

36

पां। तेन पतनेन हेतुना इदमाध्यं नवं प्रकारो इत्यन्वयः गोःस्वर्गो[illegible]वलीव
र्दैरश्मो च कुलिशोऽस्मान् सोऽरमेपीदुग्धाण्यादिग्वाभूत्स्वप्सुभूम्नि चेति
मेदनी [illegible] अत्र च नापि विपत्ते वेति विषयोत्प्रेक्षणपूर्वकं तस्य हेतुत्वेनो
त्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्भेदः एवं त्वन्मुखांभोरुहेति गुणस्वरूपो हेतु इत्यु
क्तिपाद्रूपः इत्यपि द्रष्टव्यम् अत्र चोत्प्रेक्षास्वरूपे सत्वेऽपि हेतूत्प्रेक्षायाः
प्राधान्यात् तत्वेनैव व्यपदेशो न तु स्वरूपोत्प्रेक्षात्वेन तस्या अंगत्वात् ए
मन्यत्रापि बोध्यम् [illegible] अयं विधुस्त्वं दुः पयोधेः पूरं वर्धयितुं ए
णांकमणीं चेंद्रकांतं किं पतिलोको[illegible] परामितितानि पयांसि दोग्धी
ति शंके तच्चापि पैः पतिभिः प्रयोगे सति स्वःश्लोकको कांगनानां नप
नेकर्मभूते किं पं ति पयांसि दोग्धीति शंके इत्यन्वयः ऊहेति कर्मकत्वा
त् एणांकमणिमिति द्वितीया एवं नयने इत्यत्रापि मध्यः किमितिप

37

कु॰टी

३२
पूर्व

नैकस्य वस्तुन फलत्वेन कार्यत्वे तेन तु भेदाणामि उनुग्रावणमावणपो:
फलत्वेन वर्द्धनामितिभेदः वृत्तणं वर्द्धितं नंतदा वर्द्धन कालेतेन चंद्रगार्घ
स्थितानामितिरवि रवोस्थितानां विभुक्तानां पुरातनानां वाहनाना
श्ववर्त्तनांपरिवर्तनापि वनुरंगोत्तमानामुत्पन्निहमतोऽतरस्यां दिशि प्र
तस्थे इत्यन्वयः आपोजननमित्यस्य रोकस्य ग्गणस्य फलत्वेनोक्ते
वाणमरुहनुपरिवर्तनं किंपापाइतिभेदः नन्वलंकारसर्वेश्ववका
रादिभिरन्येषामपि जात्यादिभेदानामुक्तत्वात् कि तत्तेन प्रदर्शिता
इत्याशंक्याह एतावतेति उक्तभेदा एवेत्यर्थः उक्तेदा इत्येनंतरं च
मत्कारविशेषप्रयोजिका इति शेषः तथा च जात्यादिभेदानां चम
त्कारविशेषानाधायकत्वादप्रदर्शनमिति भावः उक्तेदतीत्येने
नउक्तेत्तावोधकत्वेनेत्यर्थः त्वत्कीर्तिरिति अत्र चानुपात्तस्व

३२

38

॥ र्मिनविषयकावर्ग गामवेशतादात्म्यो भेदा विशेषीभू तन्मम ण स्त्रां
तत्वरूपहेतू भेदावामतीयइतिवोध्यम् ॥ २ ॥ अभेदाप्रकारणाम ॥ अतिश
योक्तिं लक्षयति रूपकातिशयोक्तिरिति ग्रहणमुपस्थापयन्न म विषय
रूपतयेति विषयिणो रूपमस्य तत् ॥ स्वभावस्तत्तायेत्यर्थः रूपं चाभे
दे तादूप्यान्यतरत तस्मिन्सतीति समभीसमर्थी नासीरित्यभिप्रायेण
एवं चानुपात्तविषयधर्मिकाहार्यनिश्चय विषयीभूतं विषयभेद
तादूप्यान्यतरत रूपकातिशयोक्तिरितिलदणमवोध्यम् अत्र रू
पकवारणायानुपात्तेति अपमेवच रूपकादस्य विशेषः अतिश
पा ॥ २ ॥ स्यच्यते भ्रातिवारणायाहार्येति ३ भेदावारणाय निश्चयेति नीलो
त्पलेनोपस्थितकामिनीनयने शक्त्युपस्थितस्य नीलोत्पलत्ववि

श्लिष्टत्वस्याभेदसंसर्गेणान्वयः शान्तिरुपस्थितयोः कृतीक्ष्णतापनयोरिव शक्ति
लक्षणाभ्यामुपस्थितयोरैक्ये पदार्थयोस्तात्पर्यविषयेनान्वयांगीकारे
बाधकाभावात् एवं च नीलोत्पलाभिन्नकांतिविशेषवद्वदादितिबो
धादिपममभेदातिशयोक्तिरित्युच्यते नचैवं सतिरूपकभेदवैलक्षण्य
मिति बोध्यम् रूपकं हि मुखेभेदव्याप्यस्य विषयः तावच्छेदस्य भानेन वैल
क्षण्यस्य स्फुटत्वात् पदान्तमेकेनेनतात्पर्यम् किंतु भेदभावने तदाकां
ति विशेषादिरूपस्यैव बोधात् ताद्रूप्यातिशयोक्तिर्लक्ष्यते इति बोध्यम्
वाचीति मध्यभागमारभ्यमुखेपर्यंतं नापि कावर्णनाभि दम गमने
सूक्ष्मातिपातरद्गुल्लन्त्येमध्ये क्वाप्यनिर्वचनीयं ज्योभावापीतद्धर्मभी
राना मिः स्फुरति शोभते तत्परं तदूर्ध्वभागे ऐंद्रनीली इंद्रनीलघटिता एत

40 11

रूढत्वमुपमासरणिलक्षणस्य याऽस्तु शोभावली स्फुरतीत्यनुषज्यते । किंभू-
ता कांचननिर्मितां सोपानपंक्तिं तामस्मात्रिवली आपिगन्तव्याती प्राप्तव-
ती तथा जेतव्यदेशोशैलौ नक तुंगौ विशालौ कुचौ स्फुरतस्तीति विभक्तिवि-
परिणामेन संबध्यते कीदृशौ सुकृतीनां पुण्यवतां सुगमौ सुलभागम-
नौ पुनः कीदृशौ चंदनस्य हारिस्यंदनपंकेन कालकुन्नो व्याप्तो देशोप-
पोसता । प्राभृतौ तत्रत्यानां तदाश्लिष्टानां च सुधांशो ज्जलदा हृद-
कस्य मुखस्य संनिधानात् अमृतं तद्धारा स्वाद्यमधरमाधुर्यं स्मृति-
त्यन्वयः । विधानां भेदनामितीत्यस्य दर्शनार्थं । मित्यनेनान्वयः । अति-
देशोनेति साहश्येनेत्यर्थः । मुख्ये रूपकाभेदस्यातिशयोक्तावभावा-
द्रूपकपदं रूपकध्वंसदृशापरं सत्समासमग्निहोत्रौ इत्यत्राग्निहोत्र

पदवत्त्वमिति दिशि कालमित्याशयः अत्रापि क्वचन्न नत्तेष्वत्रानुभयोरेकत्रोदाहर
णे मुख्यासिद्धतरत्वादनुपादानं बोध्यम् यत्तत्र केचिदुक्तं विषयिवाचकपद
स्य विषये साध्यवसानलक्षणायाः शाक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वद्य
विशेष्यकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकम् एवं च निगरणे सर्वत्र विषयिता
वच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानम् न विषयाभिन्नत्वेनेति स्थिते
ऽत्र भेदातिशयोक्तिस्तात्पर्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यमयुक्तमिति तन्त्रो
ठिविलसितम् शाक्यतावच्छेदकस्य तद्ये पूर्वमप्रतीतत्वेन तद्विशि
ष्टतया लक्षणायाः असंभवात् पररूपविशिष्टे शाक्यसंबंधग्रहः न
रूपप्रकारकत्वद्योपास्थितेः समानप्रकारकशाब्दबोधे हेतुत्वात् ल
लक्षणापरिहार्या तत्त्वानुपपत्तेः तद्वस्यापाच एवमपि तात्पर्यव

सौन्ता ईषाबोधांगीकारेन तद्वादेव शब्दाभेदप्रकारक बोधे बाधकाभावा
त् मात्रपदेन विषयतावच्छेदकस्यैव व्यावर्त्तनादितिदिक् समावर्द्धेति
विद्रुमशालभंजिका व्यापांनादिकायां स्फटिक प्राकार शिखरगतां म
गांकावली मालोकयता राज्ञो विदूषक प्रत्युक्तिरियम् प्राकाराग्रस
मीपेन पते प्रहिण प्रेप्प मनागीषत्तकेय मनाकाशेऽनंतरीद्रे को
यंश्यीत किरण श्चंद्रुइति मुखे चंद्रगत्ताल्हादकत्वादिरूपतारूप्याध्य
वसानं कीदृशः गलितः च्युतोहरीणो यस्मात् तथाभूतस्तेन निः
कलंकतयोत्कर्षाभिव्यक्तिः पुनः कीदृशः सुधायां बद्धः ग्रासः
तदभिलाषोयैस्तैरुपवनसंबंधिभिः चकोरैरनुसृतः लवली फ
लपाकस्यप्रणयिनी सदृशी महां त्वकांज्योत्स्नां तत्त्वेनाध्यवसित्तां

कु॰टी॰ कांतिं प्रभां किरन् प्रसारयन्नित्यर्थः लवलीलता विशेषो हरफारेवडी इति
३६ भाषया प्रसिद्धः प्रकाशेवरणः प्रगल्भ इत्यमरः समानच्छायासेति इति
क्वचित्पाठः तत्राप्युक्त एवार्थः नवलवलीति पाठे नवश्चासौ ल
वलीपाकश्चेत्यन्वयो बोध्यः ननु विहाभेदविवक्षेव किं न स्यात्त
इत्यत आह अत्रेति कोयमित्यनेनानिर्ज्ञातत्वप्रकाशनात् प्र
सिद्धस्य च निर्ज्ञातत्वात् तद्धेलक्षणपावगतिरिति भावो गमितः
गलितेत्यादि विशेषणं व्यंग्यत्वेनाभिप्रेतः अन्यत्रापीति अ
त्रुटिचा देवेरपीदलितो राहुदशनैः कलंकेनाथ्युष्पो नरवजप
रिभूत्ता दिनकृत्ता कुहूमिनी लिप्तो न च यु वतिचक्रेण विजितः

राम
३६

कलानाथ : कोयं कनकलतिकायामुदयते इत्यादाविति वर्थः अपवा

न्यत्रापिन्यूनतायामपीत्यर्थः कोयं भूमिगतश्चंद्र इत्यादाव हिव्यत्व

रूपन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमितिभावः ननूक्तोदाहरणोष्वपति

तिविषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरितिचेत् अत्राह इदंत्व

स्यविषयविशेषणत्वेनविवक्षयामतिशयोक्तिरितिचेत् अत्र

एव यदाविषयविशेषणत्व विवक्षातदारूपकत्वमितिविवाद

स्या अतएवप्रकाशकृतादयामेरूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंक

र नयनानंददायींदोर्बिंबमेतत् प्रसीदतीत्युदाहृतम् एतांविभजते

यद्यपन्हुतीति अपन्हुतिगर्भत्वे पर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वे सेव रूप

कातिशयोक्तिरेव तथाचसापन्हववत्वनिरपन्हववत्वभेदेन द्विवि

कु॰ टी
३७

पातिप्रायोक्तिरितिभावः मुक्तानीति तानिअनुभवैकवेद्यानीमानि
वस्तूनि तस्मैजना विकल्पयंति सदसद्वेति विकल्पविषयाःन कुर्व
ंति येषांजनानां सानकांतादकूपपेलोचनमार्गोनास्तीत्यन्वयः तादृ
शाहं दर्शनेशालिनजन विकल्पयंतीतिभावः तानिकानिवस्तू
नितत्राह मुक्ता मौक्तिकम् विद्रुमं प्रवालं कांताया अनयोर्मध्ये मधुर
सः कांताया अधरो इति द्वितीयं पुष्पंपाषूर्व केवलं भावीहकम्
ननुमधुरसपूर्वकं नयोर्मौक्तिका विद्रुमयोः वस्तुनि प्रीतम शातपद्युति
मंडले एकाधिका एक स्मिन्नधिका वा अधिति एकाधिकरणामित्यर्थे
नत्वाएानिसमुद्रे तत्रचंद्रमंडलेच शंखमहाद्रिमस्ति

उदंच्चात्ति उदयंप्राप्तो त्ति नपुनः पूर्वबिलस्योदयगिरिरंध्रंतरे अत्रमुक्ता
विद्रुममधुरसप्रालेयप्रभृति मंडलपर्यवशाद्वे: क्रमेणदंताधर तन्माधुर्
र्यमुखवकंठानिर्गीर्णः पूर्वदिग्हरिणाक्षीतत्त्वोक्तास्यपद्मोपलहवः इन्दु
परेप्सूर्वेहमित्सुक्तमाग्रह इतिभेदः प्रालेयमितिहिकन्धित्यमरः गतात्त्वि
ति पुरेभवाः पोराः स्तोकांविलासिनीषु तिमीनांमत्स्यानां संघट्टनेन ससं
भ्रमंसभयं तीरंगतासुसतीषु पत्रनाम्यांक्षिप्रानदीउल्लसेत्तीनां फेन
ततीनां दूतेन मुक्ताः कृताः उत्तरहास्यंप्रपातश्यामूत्तेन विभातीत्यन्वयः
इत्तीति इत्यत्रेत्यर्थः इंदुतं उनादा वित्यादिश्वदात पुष्प परिग्रहः निवे
शनादभेदाध्यवसायात् ज्ञातेइति दमयंतीवर्णयितोनलस्योक्तिः आ
त्तिशायित्ताद्रागात् लोहित्यात् इदमपरस्वरूपमेवबिंबमितिजानेन

कु॰टी॰
३८

तुविंबफलमित्येवकारार्थः विंवस्याविंवफलस्य अतोस्माद्दोषादपरं त्वंनिकृष्टत्वं व्यक्तं स्फुटं कथंतर्हि विपरीतात्लोके प्रतिद्धिः तत्राह द्वयो रनयो रनयो विशेषस्यज्ञानं तस्यवोधे अन्नमाणामसमर्थानाम जनानां नात्भिभ्रमो विभ्रमः संभ्रमादिति अन्यत्रेति सूर्यकातके नेत्रापरपर्या यागोनपनेद्व्यर्थः निवेषितमुत्प्रेक्षितम् रवीति रविणासंतप्तोगजः तस्यरवेनमलात गृहेभवान वंधूनितिपावत भुक्तायः वाधितुंशः ॥ प्र विशति ननुस्त्रात्तेहि यस्मात् गजस्नानंनिःफलंनिःप्रयोजनमित्यन्व यः प्रसक्तउप्रसक्तेति अतिशयोक्तिः सापन्हवत्वकथनप्रसंगात् ।

अलंकारसर्वस्वकृदुक्तम स्वल्पो स्पेत्तापोवाद्वापन्हुतिगर्भत्वेनुक्तमेवं दर्शितम तदत्रसमासाच त्रिधात्वम्पुरत्सेद्वाषुपर्यस्तापन्हुतिगर्भ

पत्र
३८

त्वमित्यर्थः भेदकेति तस्येव तज्जातीयस्यैव अन्यत्ववर्णनं तज्जाती
यभिन्नत्वेन वर्णनम् तत्तात्पर्यं बोध्यम् एवमग्रेपि तेन भ्रांतो नातिव्याप्तिः
अस्यपतेर्गांभीर्यमनन्यदेवमस्तित्विगांभीर्यं भिन्नमेवेत्यर्थः अन्येप(
मिति रूपं सौंदर्यं वैदग्ध्यं चातुर्यं धोरण्यी परिपाटी एषानातिनपत्रा
ली विधेः साधारणीकृत्येत्यन्वयः अत्रोत्तरार्द्धे न भोग्या अन्यत्ववर्ण
विशेषः संबंधेति अयोगेऽसंबंधे योगकल्पनं संबंधवर्णनम् संबंधस्य
अभेदश्चाभिन्नत्वे सति अन्यत्वाधिनिरूपितोस्त्यासः तेनरूपकातिशयो
क्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याप्तिः सौधेति सौधोस्त्री राजसदनमित्यमरः न
न्क्तेव स्पर्शो विधुमण्डलमिती वसयोगेऽत्येद्रा प्रतीयते सादृश्ययोगेना(
न्योत्येत्तात्वमुचितम् इत्यादिमित्येवावाच्योत्येन्त्तासेवेवाधभावेगम्योत्ते

त्वेति नियमात् अन्यथा त्वत्कीर्तिभ्रमणश्रांतेति पूर्वोदाहृते पर्य
पि गाम्भीर्यत्वेद्वा नस्यात् विधेयाभावादिति चेन्नैवम् उपदर्शित
नियमस्यालंकारांतरविषय एवाभ्युपगमात् अन्यथा नूनं मुख
चंद्र इति नूनपदाप्रयोगे गाम्भीर्यत्वेद्वापत्तेः एवं च प्रकृते ऽसंबंधे सं
बंधवर्णनरूपा तिशयोक्त्यलंकारविषये नागाम्भीर्यत्वेद्वावसरः त्व
त्कीर्तिरित्युदाहरणेतु भ्रमणश्रांतत्वरूपहेतुत्वांशे गाम्भीर्यत्वेद्वाभि
प्रेता न तु स्वर्गगाप्रवेशांशे पीति सर्वमवदातम् असंदिग्धमुदाह
रणांतरमाह यथा वेति कतिपयेति वीरेन्द्र देवाख्ये वितरणशा
लिनि दानशालिनि सतीति चक्रवाकी इति मदं सतो घमुपयातिस्म

प्राप्नोतीति किंकृतं वा सरस्यावस्थानं नाशो येन सः कनकगिरिः सुमे
रुः कतिपयैरस्यैर्दिवसैः स्वल्पं प्रयायादिति संभावनायां लिङ् । यो
गेपीति योगे सत्यपि अयोगवर्त्तनमित्यर्थः स्वर्गस्य द्रुमाः कल
ल्पवृक्षादयः स्वर्द्रुमेष्विति विषयसप्तमी स्वर्द्रुमविषयैरादरः य
तस्य संबंधेपि अर्थ्यादर्थिषु यद्वा अर्थिषु स्वर्द्रुमविषयादरसं
बंधाभावप्रतीतौ तत्समानवित्तिवेद्यतया स्वर्द्रुमेष्वप्यादरवि
षयत्वाभावावगमात् यद्वा स्फुटमेव साधुः अनयोरिति अन
वद्यानिर्दुष्टानि अंगानि यस्य तत्संबुद्धौ भूते इति संबोधनम् जंभा
मारणयोः वर्द्धमानयोरनयोस्तनयोस्तव बाहुलतांतरे पर्य्याप्तः
अवकाशो नास्तीत्य[illegible]न्वयः अत्र वाहुलतयोरंतोस्तनपर्य्या

प्राकाशसंबंधेपितदसंबंधउक्तः अक्रमेति क्रमः पौर्वापर्यम् तदभा
वोऽक्रमः तद्रूपस्यातिशयोक्तेरित्यर्थः सहत्वे समकालत्वे आलिं
गंतीति समं युगपत् ज्यामौर्वीं पृथ्वीं च पराः शात्रवः मुंचंतीति
अंभीरसंज्ञकस्य वीरस्य खेङ्कैकोशं मुंचतिसति अपरोगावर्गः समू
होपिकोशं मुंचति भांडागारं त्यजति तस्या खेङ्कप्रकंपमुल्लासं भवति
सतिसः प्रकृष्टं कंपं भवति एवं खेङ्के दर्भा त्वां तिं त्यजति सति सोपि (
त्वां पृथ्वीं त्यजतीत्यर्थः कोशोह्ली कुञ्जले खेङ्कपिधानेष्वपि
दि तेइत्यमरः अत्र प्रातत्पत्यर्थाभावायोगपद्यवर्णनं विशेषः ..
धनागहेति धनसंबंधि निग्रहे वृत्त्यर्थः चपलेति हेतोः प्रकृति स्त्री (
नं तज्जन्यकार्य्यसत्तीत्यर्थः घा स्यामीति अदित्ते उक्ते प्रियेलोति (

रीरे भवः स एव शारीरकः आभ्यन्तरः अन्तर्निपादकेत्यर्थः अर्थवशात्प्रो
योजनवशात् पूर्वं पापादित्यागाभ्यां वेदोदितादि मार्गप्राप्तिपूर्वकप्र
प्राप्तेरसंभवेन पाठक्रमस्यार्थक्रमेण वाधादिति भावः इयापि
त इति सांप्रापेन तत्त्वाभावात्तत्पाठस्य इतिनानीवाधिकरणे सिद्धां
तत इत्यर्थः नाथ्येति हे नाथ विष्णोः त्वच्चरणेन वेमदालनरूपे
गंगाजले गंगारूपे लग्ना ये तेषां नखानां कांतिलेशकणकाः समुद्र
प्राप्ता एता एव काणिकां तस्य जलनिधेर्मथनेन सांद्रतां प्राप्तान्नू
नं सम्यदृष्टं वेधिनवनीतस्य चंद्रस्य पदं प्राप्ता स्वं द्रुरूपेण परि
णता इत्यर्थः तपातकारेण तदित्यनंतरं हेतुरिति शेषः तदेतुनं रव
कांत्युत्कर्ष इत्यर्थः अस्याश्चेदिति अस्या गात्रिसो कुमार्यं दृष्टं

चेदित्यध्याहारेणान्वयः एवं संलापो भाषणं यदि स्यात्तदा परभृतैः को
किलैर्वाचं प्रकृतीति वाचं प्रमत्तस्य भावो मौनं व्रतं साध्यता अ
कठोरता मार्दवं यदि दृश्यते न तदा मालती दृषत्सापेव पाषाणतु
ल्यैव लब्धत इति कांतिर्दृष्टा चेत्तदा लक्ष्मीः का पापवस्त्रमालेव
तामसाश्रयतां किमत्र बहुनोक्तेनेत्यन्वयः गत्यादिषु गतिसौंदर्यादि
षु संभाव्यमानानि तुल्यरूपमाणानि· पूर्वोदाहरणैर्लब्धुपमाह
एतानीति कार्याणीत्यर्थः लज्जेति पक्ष्मादीनां वेतसीपदिलज्जा
स्यात्तदा चमर्यो गोमृगाः पर्वतराजपुत्र्यास्तं रम्यकेशपाशं
प्रसमीक्ष्य वालाः स्वीयापाशंतास्तत्पातत्वं शिथिलं कुर्युरित्यन्व
यः तथैव निरीक्षणं कार्यत्वमेव अर्घ्यदोष्येति दृष्टस्यापन्नरूपा तास

ते विशेषणमित्यन्वयः अन्यथा ततो विचित्रोपि न दंतभावांगीकारे एवं चेति अन्यथा
तस्तेति निंदाप्रसक्ता तानिंदा कृत्य मिथ्यानियोग्या जनस्तेति च सिद्धो चेत्यर्थः प्र
क्रियपापकारेणाशिक्षितरीतिना धिकाप्रतिनायकस्योक्तिः हे नरा एणि अ
सौशुकशावः नाम हिते कै कठुकाकिन शिवे रिणि गिरौ किपत्काले चि
रं किमभिधानं किं नाम किं तपः अकारोत पेन हेतुना न तवापरपाटलरक्तो वि
वकालं दराति व्याजस्तुतिः इह व्याजनिंदा लक्षणपति निंदापा इति पत्र अन्य
निंदया अन्यस्य निंदाया अभिव्यक्तिः साव्याजनिंदा इति व्याजेन निंदे
ति व्युत्पत्ते विचरति ब्रह्मन प्राकृपूर्वं तवैकमेव शिरो हरतस्त्रा छिन्न
रस एवायोकरो निंदाप इत्यन्वयः निंदयेन्य अभिव्यंगोत्पन्नेनान्वितं निंदया
अभिव्यंग्याविधे निंदाव्याजनिंदेत्यन्वः विषमविपाकं दारुणं परिणामं
विचरेचेति विशेषणतो निंदनीयः हे कारटकाकोन्वं र टरटन कुरूपो सौवि

धिः अत्र वर्द्धे सरलेन सौम्येन कोकिलेन सह वासंतवचकारीत्यन्वयः ननु केना
प्यलंकारिकेणानुक्तापाव्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनांगीकरणमित्या
शंक्याह प्रतिहंतीति तुल्ययुक्त्या प्रतिहंतीत्यापानीयेत्यर्थः तथा च स्तुतिवनि
दायामप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यविशेषात् तदनंतर्भावे व्याजस्तुतौ चाप्य
नुगमाभावात् तदंतर्भावे पृथगलंकारतायाः औचित्यात् प्राचीनैरनुक्तापि स्वी
कर्तुमुचितेति भावः प्रागुक्तयोरेकः कृती शकुंतेष्वित्यादौ वक्तृतमेत्यन्यपो
रप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणत्वासंगतिमाशंक्यते नन्विति क्रोडीकारः स्वविष
यीकरणं अन्यत्रच्छात्मकस्यालंकारद्वयस्य क्वाचित् संकरोऽपि न दोषः
त्याशये न समाधत्ते यत्रेति एतच्च द्वयत्यादावित्यनेनान्वितं अप्रस्तुतप्र
स्तुतप्रशंसायाः सैव अप्रस्तुतप्राशंसैव लाघवारोपितिरस्मीन्तर्वी तन्वता
त्वजता वेधसा चेति तिसिकोऽर्थः कामनाविषयीभूतोऽनिहितः अभिसहितः एम

स्मात्तस्यलुंठनार्थं देत्याइ व कान्यरूपस्यार्थस्य वित्तस्य चोराः प्रगुणीभवंति वकुली
भवंतीत्याशयः ॥८॥ सान्विति पद्धिवेति अपरार्थो चेत्यर्थं लुंठेछु अपहर्तुमिछु(
स्वोल्लिखितेति स्वपद्योद्भाविते त्यर्थः वैचित्र्याणां अर्थवैचित्र्याणां अर्थांतर
पर्यवसितः अर्थांतरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः विशेषं व्यंग्यार्थविशेषं सं
घटनेति संयोजनकालेउचितं पत्कैतव वचनं मिथ्यावचनं तस्य परिहृत्तो
नोपलक्षितेति यथार्थवादित्वेइत्यर्थः नाहं दूतीत्यत्र हि दूतीपदेन दूतीगत
मिथ्यावादित्वविशिष्टं लक्ष्यते तदभावश्च यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथा
पि तदुपलक्षणत्वात्तात्पर्यवसानोक्तिः नरेंद्रेति संधिकरणार्थमागतानां दू
तानामुक्तिः नरेंद्राणां राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः संधीति संधिकालेउचितं पत्कैतव
वचनं तत्परिहारेणोपलक्षितेति इति पूर्ववदर्थः अत्राहुः संदेशहारीछु तान्वि

षेपस्यवाप्यासंदेशाहारिपदेनकैतववचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टंलक्ष्यतेतन्निषेपेनच
सत्यवादिरूपोविशेषोव्यज्यते इत्यपमेवनिषेधेनविशेषादेपोनतुसर्वजगतीपा
लकस्येत्यादिर्विशेषोनिषेधेनकेवलेनानुदेशक्यते तस्यजगत्कोटुविनइत्युत्तरा
नुगम्यत्वात् एवंस्थितेकश्चमुच्यतेतववनस्विदपीत्यादि तत्रोच्यते नवपामिति
निषेधोभावेभावावगमः निषेधेनतुतत्परिहारेच केवलाउत्तरार्द्धान्नोक्तविशे
षावगतिः स्यात् संधिकालोचितकैतववचनत्वेनैवसंभाव्यमानत्वात्तत्रा
पितुतत्कालीनसंप्रभिप्रायमात्रावगमः निषेधेनतत्परिहारेतु तूक्त
विशेषावगमः इत्यनुभवसाक्षिकमेतत् सत्यवादित्वादिकंतूक्त
विशेषव्यंजनीयेद्वारभूतं ननुतदेवविशेषरूपचमत्कारित्वात्
गुणतएवनाहंदूतीत्यत्र वादित्वादिविशेषोव्यज्यत इत्यलंकारस
र्वस्वकारः

राम

वक्तृवादित्वमादिशब्दार्थभूतौ तादृशो विशेष इति तदर्थ इति एतेनाहं दूतीति पूर्वोदाहरण
मपि व्याख्यातं अस्यैव देहान्तमाह आक्षेपोन्य इति प्राचीनपामरएतद्वचनद्वारेण
गर्भितः व्यंग्यत्वेनांतर्भावितः एतच्च तिरोहितं इत्यस्यार्थकत्वं तदेवमपह्नुतिभिन्न
त्वे सति चमत्कारिनिषेधत्वं सामान्यलक्षणं आक्षेप. ३. आभासत्वे इति विरोधस्या
भासत्वे आपाततो भासमानत्वे सति विरोधाभासालंकारः आभासत इति आभा
सः विरोधश्चासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः ईदृर्थेकेन चाऽभानस्यापाततरूपत्वमर्था
न्तरपरिहार्यत्वरूपं बोध्यते तथा चैकाधिकरणेन प्रतीयमानयोः कार्यकारण
त्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानापर्यवसन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यं श
निरशानिश्चतमुञ्चेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणमिति दिक् श्लेषेति
हारोऽनयोरत्तीति स्पर्धे विरोधः मनोहारिण्या वित्यर्थेन परिहारः प्रतीयेतितस्मा
न्नलातरूपेण कृत्वा प्रतिकूलत्वे परिवाविरुद्धधर्मैरपि भेदतामेदकारितात्पर्यकौ

किमुत्प्रेक्षा यस्मात्सन लग्नामित्राणां शत्रूणां जयरूढपि त्रोजसामित्रस्य रवेर्नृप
कृत अपचामित्रानिदेवनामित्रानिदिति विरोधः चारदृष्टिरपि विचारे दृष्टिर्वि
स्प तादृशो विगतचारदृ[illegible]ति च विरोधः विरोधेति विरोधसमानरूपोत्प्रेक्षा
स्थरः प्रधानं यस्यता दृशा इत्यर्थः ननु सामान्यात्मिकरूपामुखस्थितयोत्प्रे
क्षया विरोधस्योत्थानमेव भग्नमिति कथमत्र विरोधालंकार इति केनचित्तु
न मसाधि विमलसेवाभिहितं तदसादरं विरोधमानमंत्तरेण विरुद्धधर्मैरपीत्यु
त्प्रेक्षाधारावानुत्थानेन श्लेषमूलमाभासमानविरोधमुपजीव्यैव विरोध
त्यागोत्प्रेक्षाया अर्थान्तरानुगृहीताया स्तत्समाधानत्वेन पश्चादवस्थितत्वा
दिति विरोधाभासः ३१ विभावनेति प्रसिद्धकारणाभावेपि कार्योत्पत्तिर्विभाव
नानाम विभाव्यते कारणांतरं यस्यामितिव्युत्पत्तेः कारणाभावश्च यावद्भ्या
येश्चेति सर्वत्रलक्षणसमन्वयः एतदेवतंत्रेण सकलविभावनाप्रकारसा

धारणेतिसामान्यलक्षणमात्रप्रकारविशेषलक्षणं च बोध्यं तन्मात्रं दर्शितमेव क्षिती
पं तु कारणान्विताभावकल्पनपूर्वकं कार्योत्पत्तिकल्पनामित्युदाहरणविशेष
बलादेव गम्यत इति विविच्य न दर्शितं प्रतिबंधके सति कार्योत्पत्तिरूपे द्वितीय
प्रकारेऽतिव्याप्तिवारणायान्वितेति तत्र प्रतिबंधकस्य वस्तुतः कारणाभाव
रूपस्य कल्पनेपि न कारणान्वितत्वेन कल्पनमिति तन्निरासः प्रकारपंच
केपि कारणान्विताभावस्यार्थतो गम्यत्वात्कल्पनेति तत्र प्रतिबंधकस्य वस्तु
तः कारणान्विताभावस्यार्थगतो गम्यत्वात्कल्पनेति अपलापेति लाघा
रसेनासमंतात्सिक्तेनेति तस्याः कामिन्याः अपीतेति पीताः पानद्रून्याः
दीवामीतां कदंबांकलहं सापत्न्यं तस्यास्मिन् मार्जनं शून्यममलमंबरमा
काशं पत्र· एवमत्र सादितं वस्त्रगालनं कृतं कज्जलप्रदत्नोपादिनापत्र सा
धनं तत्कृत्यं स्मरल्लंलघु अंबुपत्रेवंध्रूतं जगन्मनोहरमासीदित्यर्थः परमा
र्थतस्तु शृंगाराद्वित्येव काव्यादर्शे दृष्टः पाठः विभाव्यमानेति· वर्ण्यमानेत्यर्थः

वरेति वरतनोः केशपाशरचनासंपादकेन अतएव गुरामितत्वेन राज्ञो हस्ते
नावचितकुसुमापि लूनगुच्छापि लतावल्लरी ताः सकलभ्रमरा संजाता इत्यर्थः हेतूना
मिति असमग्रत्वे हेतुना वक्ष्यमाणेदकस्य धर्मस्य संबंधस्य वा वैकल्ये सति अनेके
रिति धर्मवैकल्योदाहरणं संबंधवैकल्ये उदाहरति उपानेति विलोचनेक्षणसंभ
ने उदस्यपंक्ति उन्नता श्रुणीकुर्वतीत्यर्थः क्रियेति ध्यानयर्पाभिप्रायं स्पर्शनस्य
संयोगरूपत्वात् इमां द्वितीयप्रकाररूपां विभावनां व्याजहारेति गुणजाति
क्रियादीनां यत्र वैकल्पदर्शनं विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते
इति ग्रंथेन व्यवहृतवानित्यर्थः एतेन प्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रका
रस्य वैलक्षण्यं दुरुपपादमिति वदन्नपास्तः वैलक्षण्याभावे हि प्राचा
मलंकारत्वेन कथनमसंगतं नानुपपन्नमेवस्यात् अस्ति च स्वास्तितः राम

स्यानिष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनं संभवोऽलंकारः गोपाशिशुकः गोपालबाल

कः निदाघं स्वार्थेबालकः मत्स्यपः उत्कटपेदितिउच्छेरेत स्वपापि।ति बारांजला

नां निलयः स्थानं तत्रापि पाताचीमिलविघ्नतरलितं चंचलीकृतं श्रितः

आश्रितः मुनिरगस्त्यः एनं समुद्रं द्राणदासमं नात्याप्स्यतीदं कोजानीतद

त्यन्वयः कोदृशं निजकरपुटीकरसंपुटमेव कोटरं विलं तत्रगतं तथाता

स्यंतोऽल्पायं तस्मिन्पयोमत्स्यामकरादयपस्थैवं भूतमित्यर्थः इत्यसंभवः

३४ विरुद्धमितिअदृष्टमित्यर्थः भिन्नदेशत्वं नाधिकरणत्वं विषंजलेहा

लाहलंचसंगतस्यभावः सांगत्यं तदभावोऽसांगत्यं अजस्त्रमिति दमयं

तीमतिहंसोक्तिः हेदमयंतित्वं तदीयानलसंवापिनी दूरमत्यर्थं दीर्घा

संकल्पोमनोरथस्तद्रूपस्तोपानपरंपरां अजस्त्रंनिरंतरमारोहसि सप्तन

नैलः आधिकंश्वासान्मुंचतिइति पत्तनवध्यानान्वन्मयपतानत्वस्वरूपता

मवाप्येत्यन्वयः अत्र चतुर्थपादेनासंगतिसमाधानं भ्रूचापेति भ्रूव एव वल्ली भ्रू
स्वरूपधनुर्लतां यावदितिप्रहरिणमार्थैव कृतां न पतिज्ञा कथयतीति याव
त् तत्र वत्यरिमाणं हृदयं भिपते अत्र हृदयभेदधनुराकर्षणयस्तयोः कार्य
कारणयोर्भिन्नदेशत्वमेव दृष्टमितिनासंगतिरलंकारः अन्यत्रेति अन्य
कर्तृकस्य वस्तुनोऽस्मिन्नाधिकरणे याकृतिः करणं तदपि असंगतिरित्य
नुषज्यते तथान्यं कार्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धे कार्यकरणं तृतीया संग
ति अपगतपारिजातं यस्यास्तां द्यां स्वर्गं तथा पारिजाततरुरहितां अकृथाः
कृतवान् एवं गोत्रायाः पृथिव्याः उद्धाराय पूर्वं वराहावतारे प्रवृत्तो यत्त्वं
गोत्राणां पर्वतानां उच्छेदं दलनं अकरोः कृतवानित्यर्थः श्लेषोत्थापिता
श्लेषमूला कामभेदाव्यवसायोत्थापिता पश्चावेति हेमुवनैककवीरचोल ताम

देशाद्युपस्थितिः सदृशः तत्र वस्त्वंडेन खंडितापेक्षयत्वाः अत्र वल्लाद्धिलातीनीनाम लिनवा अद
इदृष्टवीरूपत्वाणि भवंति पद्मानेत्रेषु कं कालः जलकालमेव कंकणं वलयं भवतीत्यनुषं
पुत्रा गाः अथेति समुच्चये कुसुमचपत्र वल्ली पत्रे वल्ली सैव पत्रिकाः रचनाकारपल्ल
वेषु तिलपुत्रकं कज्जलमेव ललाटरूपत्वाणि मोहमिति हि आविलोश्वर जगत्त्रय
वर्तिनां देहधारिणां मोहमयनेतुं एतद्रूपं कुसुमशरीरमादायपतिः सीमभयो दातिक्रां
तिकांतिरूपरससमुद्रेणाऽभिनवरूपेण सुंदरस्त्रीणां मोहं प्रवर्धसीत्यन्वयः अत्रेति
अन्योन्यायाद्यस्त्यन्वयः आपोदाहरणइति लक्षणानुगतिरित्यन्वयः भवतिनावस्तु
र्कि न भवनेनेतिपावत् भावनारूपाभवनप्रयोजकव्यापाररूपा पत्तु अन्यत्र कार
णीपस्येत्यापसंगतिप्रकाररूपांतरकथनमयुक्तं अपारिज्ञातामित्युदाहरणोपा
रिज्ञानराहित्यचिकीर्षारूपकारणस्यकार्योणपारिज्ञातराहित्येन वैपाधिकर
णप्रतिबंधनेन प्रायणिकासंगति वैलक्षण्यानुपपत्तेः आलंबनाद्युपविष
यतासंबंधेन चिकीर्षायाः सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रंप्रति हेतुत्वात् एवं

२४ कु॰
टी॰

८६५

नेत्रेषु कंकणत्वनेत्रालंकारत्वयो विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभा
सत्वमुचितम् एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपि तु वाहरणे विरुद्धात्कार्यसंपत्ति इष्टाका
चिद्विभावने सुक्त विभावनाप्रकारेण वगतार्थोत्वादसंगतिभेदांतरकल्पनानु
चिता मोहमित्यादावपि मोहनिवर्तकत्वमोहजनकत्वयो विरुद्धयोरेकत्र
वर्णनाद्विरोधाभास एवेति केचिदुक्तं तदसंगतं उक्तसंबंधेन चिकीर्षाया हेतु
त्वासिद्धेः न हि यदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरणमंतर्भाव्योक्तसंबंधेन
चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तांत्रिकसंमतं युक्तं वा अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि
प्रमायादिनान्यत्र करणेन व्यभिचारात् अत एवैवंविधवैयधिकरण्य
स्यापि विरुद्धत्वादपि न माधवमिकासंगत्यभावसंभवः वस्तुतः विषं ज
लधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकांगना इत्यत्रैव नात्र कार्यकारणवैयधि
करण्यमप्युक्तौ विच्छित्तिविशेषः अपि त्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करण

८९ राम

प्रयुक्त एवेति स्वहृदयमेव प्रष्टव्यं कंकणमित्यत्र तत्त्वेव विरोधाभासोऽप्यत्र चमत्कारित्वेनल
क्ष्यालंकारभावात् अन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करणरूपासंगतिरपि प्रतीयमाना न शंक्यानि
राकर्तुम् एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्ते गोत्रोद्भेदनिवृत्तेः कर्तव्याभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात् कथंचि
दप्युपगमे विभाव्यस्य कार्यकर्तुप्रवृत्ते न तद्विरुद्धकार्यान्तरकरणरूपासंगतिरपि मोहं
जगत्त्रयभुवामित्यादौ च चमत्कारित्वेनलक्ष्यात्मिकानां निवारयतुं शक्यते न चात्रा
पि मोहनिवर्त्तकाम्मोहोत्पत्तेः सैव विभावनेति वाच्यं मोहनिवर्तकस्यापि सिद्धवदप्र
तीतेः अत एव न विरोधाभासोऽपि विशेषोक्तिकल्पनं त्वत्रासंगतमेव न हि गोत्रोद्धा
रविपक्षकप्रवृत्तिरूपकारणसत्त्वेऽपि गोत्रोद्धाररूपकार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपा
द्यते किंतु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनीयं इति संगतिप्र० ॥५४॥ विषममिति प
रस्परमननुरूपयोः घटितयोः पदार्थयोर्घटनान्नासंबंधो वर्ण्यते तत्र विषमालंका
रः संबंधश्चसंयोगादिरूपत्वाद्योत्पादकश्चेति सर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्ष
णं बोध्यम् अभिलषसीति अंकं कलंकसंज्ञा लक्ष्म अपप्रक्षालनानंतरं नोचे
त्तस्यापूर्वोत्कृष्टत्वं केति वदेत्यन्वयः वस्तुसती वस्तुगत्या विद्यमाना चंद्रेति चंद्र

ग्रवदनलक्ष्मीतयोरित्यर्थः विरूपेति कारणाविलक्षणकार्यस्येत्यर्थः प्रक्रमणेति प्रक्रमः
परिपाटी स्वस्वजातीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपा विरुद्धाकार्यसंपत्तिरिति पंचमविभा
वनाप्रकारेणाभेदमाशंक्याह कार्येति अयं विषमगत विषमालंकारप्रभेदः तृती
यप्रकारमाह अनिष्टस्यापीति अपि भिन्नक्रमः इष्टार्थसमुद्योगात् अनि
ष्टस्यावाप्तिरपि च न तु विषममित्यर्थः अपिनाइष्टानवाप्तिः संगृह्यते चका
रः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः भक्ष्येति अहिमंजूषां सर्पपेटिकां दृष्ट्वा भक्ष्यस्याशया
प्रविष्ट आखुर्मूषकस्तेनाहिनाभक्षितइत्यन्वयः यत्तु प्रविष्टस्यागम्यमा
नत्वान्न्यूनपदत्वमिति केचिदुक्तं तदसन्निवेशदुष्टं स्वदयाप्रविष्ट आखु
र्मूषकस्तेनाहिनाहि तु भवविकात्यनामित्युपेक्षणीयम् अनिष्टस्यापि प्राप्ति
र्लभइत्यपि भिन्नक्रमो बोध्यः गोपालइतिहे कृष्ण त्वं गोपालइतिहेतोर्बहुदुग्ध
वांछया श्रितः आश्रितः त्वया तु ममात्तस्तेन दुग्धमप्यलभ्यं कृतं मुक्तिदानेनेति
भावः पूर्वत्रेष्टानवाप्तिरर्थगम्या इह त्वपिशब्दगम्येति विशेषः इदमित्युदा
हरणमिति जातावेकवचनं दिवीति भुवि सैंहिकेया राहोर्भयमेनतत्त हेतन्वगि

राम

पक्षेपेत्यर्थः परस्या निष्ठावाप्तिरूपोद्देश्यार्थ इत्यर्थः तदुभयं इष्टान वाप्य निष्ठावाप्तिरूपं
दिध चन्निति दशानने रावणः मा हन्ते हेनुमनो वालं पुच्छं दग्ध मिच्छन् तं वाल्लामादी
प्यदीपपि त्वेत्यर्थः प्रस्मिकमपीति आपिनेष्ठा वाप्ति समुच्चितापा आनिष्ठावा
प्ते विषमपदेनान्वयः समुच्चीयते विषमपदेन विषमपरामर्शकतत्पदेन तथा च
तात्पर्यवला वाक्य मावर्तनीयानि तिभावः यत्र निष्टस्येव तदुत्तरापि
शब्द समुच्चिपेताया इष्टानमेवाप्तेरैष्याप्तोतिनेवान्वयोत तु तत्प
दपरामृष्टेन विशेषेन न अन्वेत्यनेरिति तत्रागेवापि शब्दान्वयव्या(
ख्याने तन्निरस्तं वेदितव्यं पद्येति पदितां प्रत्ति नापकोक्तिः प्रचस्या
त्तपत्रं हृत्त्रं तत्त्ररासिके हेतान्वे वापिकायां सरसी हहस्य पद्मक
स्य कंदमर्पयितुं किमिती हृत्तिपतः हे उद्ये कालिपुरुषकाल इदं ज

२६
२०२

तद्व्रततत्वं न भवति ततः किं तत्राह इदं सरसीरुहं स्थित्वा तत्रैव मुखस्थलद्वी
हरिष्यति न त्वन्यस्य इत्यर्थः इति भावो सीति · विभ्रमः धारयामः वदन्तु गो
पेषु शिथिलो भुजोपस्पर्शः भरेण डोलभारेण भुग्नाः वक्राः विततावि
स्तीर्णाः वहवो येषां तथाभूते भुजे तु इन्द्र सन् अत्रैति न च भारभुग्नेत्य
नेन वा कुरंगतादि स्वसिद्धिभिंगाह्यपानि छस्पर्शः सादाद्दुपात्तत्वात्सर्वांगचू
र्णिभाव गावीपहारहूपा पाश्वस्कुटं गम्यमानत्वात् कच निष्ठा प्राप्तिमात्रामितु च्य
ते इति वाच्यं अस्मिन्साधिमगस्याशब्दार्थत्वात् मागवेणुजडोपिल्प
प्रपुल्लमाराधिक्येन वक्रतामात्रस्य शब्दोपात्तस्य च लोके विशेषता
धापकत्वेनानिष्ठव्यपदेशानर्हत्वात् इह ह्यनानां गोपानाम निष्ठ
प्राज्ञो हास्यानुपपत्ते अत्र ज्ञानत एव न सर्वांगचूर्णिभावोपि गम्यः गर्व

70

81

प्रसक्तभावाच्च न तदपहारोपि पतत्रिवरकालशीलधारणजन्यश्रमपरिजिही
र्षया गोपानां वृषभवृत्तिरिहावगम्यते इत्यनवद्यं लोके इति हे तन्वि लोके प्रसि
द्धं कलंकमपहर्तुं निवारयितुं मृगांकस्तत्र मुखं जातः तत्रापि पुनस्तिलकव्या
जेन कलंकरेखां कल्पयसि करोषि हि यस्मान्नार्यः समाश्रितं जनं स्वाश्रितं क
लंकिनं कुर्वतीत्यन्वयः प्राप्नोतीति मृगयायां प्रमादतो हतपुत्रेण तापसेन
त्वमपि पुत्रशोकान्मरिष्यसीति शापे दत्ते तं प्रति दशरथस्योक्तिः अदृष्टपु
त्रमुखपंकजशोभे मगवता पातितः अयं शापोपि सानुग्रहो भवति खलु
निश्चितं इंधनैरिद्धो दीप्तो दहनः कृषियोग्यां क्षितिं दहन्नपि बीजांकुरजन
नीं करोतीति दृष्टांतः परेति परस्य दशरथस्यानिष्टप्रापणरूपं पादिष्टं तस्या
नवाग्निरयं तापसस्येत्यर्थः कुतस्तत्राह स्वत इति निपोक्तुः प्रेषयितुः तं प्र
तीति मोक्षं मृत्युं एवं विधायामामत्वबुद्धेः विधेयेऽवस्य विपाकं परिपा
कं फलमिति यावत् भानुरितिहे हरे भानुः सूर्यः भवच्चरणशोभापालोभा

71 81

२७
कु·
१०२

स्वीयकिरणसमूहं निशासु प्रभातपर्यंतं प्रताप्य रात्रौ सूर्यकिरणमग्नेः प्रवेशात्ताप
यित्वा तत्र तस्मिन्किरणे त्वकरोः कुतः वह्नाद् अग्नेः सकाशात् पुरुषः कृते सति रक्तता दर्शनान्म
दं संतापः सन् क्षणमात्रेण लुप्तरागो नष्टलौहित्यः सन् त्वमनुदितं तापं भजतीत्यत्र भावः
त्वदन्तेनेति हे हरे ऽयं विधुः पर्वणि पूर्णिमायामंबुजस्य शोकः कुत्सलः स एवां
बुजरूपभांडागारगृहं तस्य मुद्रामुकुलीभावो मुद्रणं च तस्य भंगेन जागरूहीता तत्सु
खमापैतत्व्योमापेत्वाद्दृष्टा पेमित्रकराः सूर्यकिरणाः सुहृत्त्वाणपत्नोषामुप
लब्धालाभेनत्वकृत्कस्य कांतिं लब्ध्वापि क्रमेण हीयमानाः दीप्यमानः सन्नतो
त्वा उपाचितां प्रवृद्धां श्रियं त्वामाशुनाशोपस्य त्वां घ्रांसति कथय तीत्यन्वयः अत्रे
ति· आगमसिद्धं तस्मादिवा अग्निरादित्यं प्रविशति रात्रावादित्यस्तं इति श्रुतिरि
हं प्रवेशनं तत्कृतं सूर्यकृतं तेषां किरणानामग्नौ प्रतापरूपं परिकल्प उत्प्रे
क्ष्यः एवं तेषां किरणानामरुणिमानं आरक्तवर्णत्वं अरुणिमानुवृत्तिरूपं प
रिकल्पइति दार्शितमित्यन्वयः एवमग्नेपि सुहृत्त्वेन सूर्यं परिकल्पतात्किर

72
81

राम
१०२

णस्य चेद्यानुप्रवेशं च शास्त्रासिद्धं सुहृत्त्वाणि पंचोक्तविशेषणविशिष्टस्य चंद्रस्पर्शरूपं
च परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः वल्लालेति हे राजन् नामको भूपालतच्छत्रुनगरे सं
चरंती भिल्ली प्रकीर्णानि रत्नान्यादाय उत्तरामहत्तीया स्वद्भिः रांगारस्पर्शं काभ्रांति
स्तप्राप्याकुलां गीतडुपरि स्त्रीखं इकाष्टाकलंदिस्वामुकुलीभूतनेत्रा फूत्कारं
कुर्वती सती श्वासपवनमलेन प्रसक्तैरागतैर्भ्रमरसमूहैर्धूमशंकां करोतीत्यन्वयः
प्रभूतेति बहुलेत्यर्थः एतेषु सर्वेषूक्त्यादेषोत्पादकभावरूपसंबंधगर्भेषु प्रभेदेषु
कार्यकारणयोः क्वचिद्विलक्षणगुणशालित्वेनानुरूप्याभावात् क्वचिच्चैकोत्पा
दकत्वेनाभिमतस्य कारणस्य घ्रानवाप्यनिष्ठावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावा
त्सामान्यलक्षणसमन्वयो बोध्यः इति विषमालंकारः ३६ सममिति अनुरूपयोर
त्यन्तं संबंधस्येति शेषः परस्परमनुरूपयोः संबंधवर्णनं समं नामालंकारः
सप्रस्थानं शाखीखण्डं च दृक्कलाभूषणं हारं चित्रामिति अत्र चित्रवत्तरां

१०३

व्धो वी॰सा विस्म यातिशयत॰ः सारूप्यमपीति कार्पस्य कारणेन सारूप्यमपिस
मालंकारः नीचेति नीचप्रवणता नीचासक्तता जलजापाः समुद्ररूपजला
ज्जाप्याः उचितेति जलस्य तादृशत्वादिति भावः दैवेति घनरूतां मेघरूतां व
षैर्जलवर्षैर्घ लोः शमयति नाशयति हि यस्मात्सोपि दैव दहनोपि दवमेवस्बो
त्पादकविनिहंतितथाचकारणस्य स्वोत्पादकनाशकत्वात्कार्यस्यापि धूम
स्यतथात्वमुचितमितिभावः त्र्यादाविति विहरणा उक्तिः सोपं चंद्रः मां किर
णैःस्नपतीति तस्मा मंन्यापा प्राप्तामित्यर्थः संकः मज्जादोहा लाहलरूपेण
कृतभुजाऽग्निनादग्धो हस्तावालं वोपस्यनिरिलेललाटं ततसंबाघमहसा
नेत्राग्निना वयुपामैस्मानिहूठः प्राप्तिद्धः प्रौढेषु वाराहेषुमुखसंविवाघामिर्वि तान

व्यपेरंतरंगीकृतः ग्रहणकालेसंपक्वीतिश्चापादंतरंगतामापितइत्यर्थः अत्र
कार्येस्यतापस्यकारणीभूतचंद्रगतदुष्टसंसर्गानुरूपत्वभेदांतरमाहविने
ति अनिष्टं विनापमर्थं कर्तुमुद्यतस्तास्मिन्द्विरपिसमापितस्तुवृत्यापोऽयंप
दर्यामितिपाठेपश्चात्यावर्थेश्चेत्यर्थः पुलाइतिवारणंनिवारणंवारणोग
जश्चपुलोनस्मादपिनुस्मादेवेत्यर्थः शोभतेइतिक्वाचित्पाठः माधुरेवापिसं
गृहीतस्यनर्मवचनपरिहासवचनं अत्रेष्टावाप्तिः श्लेषकल्पितावोध्या
त्वार्थप्रतीतिरितिस्त्रीवः इष्टार्थप्रतीतिरित्यर्थः अप्रतिहतइति अनिष्टस्येष्ट
भिन्नत्वेनज्ञानकालेऽनिष्टत्वेनप्रतिभासादितिभावः उद्वेगीतिगजेरदनंत
दारोहणपूर्वकगमनंइहत्वन्नगरेउषितोऽस्मिवासंकृतवानास्मितदेवम
त्पार्श्वमानमेव उच्चारणं दूरनिरसनमेवउद्वेगोगजेरदनंमाप्रतिलेभपसे

२८
कु.टी
१०४

प्राप्यतिहि यस्मान्महतां सेवा विफला न भवतीति मुखे स्तुतिः ततो दूर निरस निरूपा
र्थांतरपरिग्रहेण विषमालंकारस्फूर्त्या निदायां पर्यवसानं एतेन वैषम्यस्य नि
दारूपव्याजस्तुतिविषयत्वेन तपापवादइति निरस्तम् विषमस्य निंदामूलत्वे
न तद्रूपत्वाभावादिति इष्टार्थावाप्तिसत्वेपि वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्वेपि न
तातिरिति अनिष्टप्राप्तेराभासत्वे नापर्यवसानादिति भावः शास्त्रमिति त
देव नरवत्वेवएकपदत्वेनानुपलक्षणेत्र तीपाएकपदत्वोपलक्षितं पद
मुसदर्थांतरपरं पदांतरमित्यर्थः अर्थांतरं च वास्तविकं पदमुत्पत्तिकथ
नेन दर्शितमेव श्लेषपलब्धेति श्लेषेण लब्धाऽसतीव वस्तुतोऽविषमाना
पाइष्टाप्राप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेण समालंकारोदाहरणमपि गतं त्राधिगमन तमा
त्रपदं नानिष्टावाप्तिप्रतीतिः प्रवच्छेदः पुत्रो वारणालाभोपाधित्यत्राकिंचिद

76

निघ स्पोच्चै रित्यत्र चोल्कयानिघस्यप्रतीतिसद्भावादुदाहरणां तरमाह पयेतिनाप
कोप्रतिनापकोऽस्ति : हेतन्वि तप: शोभनगात्रे भवतीति सत्यं यद्यस्मादत्वंक
मलं अंबुपु जलेषु रविं प्रातीदाते नादधासतप: कृत्वासत्वत्यहपेजन्मनिस
मस्तोभ्य: कमनीयं सुदरं सत्सुगाति शोभानां गतिमनुभवतीत्यन्व: अत्र
कमलस्योत्तमलोकमतिरूपगतिप्राप्तवेतप: तपस्यत्तस्तापदलाभेपि (
शोभानगामनस्यगातिशब्दश्लेषवालादिघत्वेनप्रतीतिरिष्टा वाप्तिमात्र
नत्वनिघप्रतिभासोपीति इतिसमालंकार: ३७ विचित्रमिति फलेछया
विपरीत: प्रयत्नश्चेत्तद्विचित्रनामालंकार: ३८ विपरीताचरणमिति
पावत्नमंतीति नम्रीभवति समुन्नतिं उच्चतां मलिनयतुमिति मल
कीनीकर्तुमित्यर्थ: विमलयंति निर्मलीकरोति मित्रं सुहृत्‌ मित्रंसू

उ०
कु० टी०
१०५

पेऽस्त्विति विचित्रालंकारः ३८ आधिकमिति पृथुलादाधेयापेक्षया विशालादाधा
रादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोऽधिकालंकारः युगांतेति युगांतकालेसमये
प्रतिसंहृता स्वस्मिन्लयं प्रापित आत्मा स्वरूपप्रपंचो येन तादृशस्य कै
टभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगंति भुवनानि विकाशसहितं यथा स्या
त्तथासन् स्थितानि तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमसंभवो यास्तां
ता मुदः प्रीतयो न ममुरित्यन्वयः पृथ्वीति विशालादाधेयापेक्षयाधारस्याधि
क्यं तदप्याधिकं कियदिति अपरिमितमित्यर्थः वाक्शब्दमेव ब्रह्मरूपं च प
रमेश्वरं प्रतिभक्तस्येति असंबाधेति असंकटस्येत्यर्थः अहोइति माति
संमाती मातुमशक्यः अत्र भुवनत्रयोदरे नचाधारयोः शब्दब्रह्मभुव
नोदरयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रसंशनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनयुक्तमिति सामा
न्यालक्षणं बोध्यमित्याशंक्याह अत्रेति नचात्राप्रस्तुतप्रशंसाशंकनीयाप्र

स्तुतस्याप्यभिधाँदिति इत्यंचाधाराधेयान्यतरस्यन्नोरप्याधिक्यवर्णनमिति सामा
लंकृतांम्बौध्यं इत्याधिकालंकारः अल्पमिति पदिति सामान्येन पुस्तकं स्वाधेयापा
सूक्ष्मादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मांतापत्तदल्पनामालंकारः मणीति मणिपंक्तिरूपा
उर्मिकांगुलीयकं तवकरे अपविरहाद्वस्याप्यांजपमालाय तइत्यर्थः वरख्याद्धे
गृहिकापर्य्यायः अतिसूक्ष्मतात्राधेयभूतमालापेक्षयापि सूक्ष्मतापदिति
हेचंचलादिति तवमध्यभागादपि सूक्ष्मस्य दृश्यतेमलाणसूत्रमापिचस्म
नयोरंतेमध्येनमातीत्यन्वः इत्यल्पालंकारः अन्योन्यमिति पत्रपरस्परमुपका
रः स्यात्तदान्योन्यनामालंकारः त्रिधामाराति पपेति ऊर्ध्वांह्नः ऊर्द्धनपन:
प्रपापालिकाप्रपादानाधिकृता काचिद्वनिता धारांजलधारां नुनुसूक्ष्मां
अत्रेति प्रपापालिकापाः पथिकेनोपकारः कृतइत्यन्वः पत्तुस्वमुखा
लोकमभिलषंत्या इत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकापाबोधकत्वमेवन्या
यंनपांथस्य बोधकत्वं पथिकविशेषणपटकत्वेन स्वनिजादिशब्दाउपान्तास्त

१०८

बोधका इतिव्युत्पत्तेरिति केश्चिदुक्तं तदयुक्तं मुख्यविशेष्यविशेषणघटकस्यैव स्व
निजादिशब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमात
भक्त इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशमार्गगामित्वं ननु गुणभूतदेवदत्तगामित्वे
अन्तरावेदृशाख्यलाघव निजजना। नु स्वच्छलावण्यवापीसंभृतांभोजशोभां
विदधदभिनवोद्दंडवादोभवान्या इत्यत्राभावत्मतपोगतत्वे दूषणमुदाहृतं
मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां अत्र ननु न स्वविशेष्यगामित्वनियमः
स्वाश्रितानां विप्राणामयं बालकः स्वाज्ञाकारिणां भृत्यानामयं कल्पवृक्ष इ
त्यादौ व्यभिचारात् न चैवं स्वदाररतानां विप्राणामयं भक्त इत्यत्र मदीयदा
ररतानामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापत्त्यभा
वादिति विशेष इति व्युत्पत्तं प्रातिस्विकं तदुक्तं निनाप्रातिस्विकमाधारमाधेयस्य
व्यवस्थितिरिति किंचिद्दंतिनाशयंतितत्कराः सूर्यकिरणाः रात्रावादित्यराम

मदीयपदसरसिजाना त्यागेनोपवेशः श्रावणेदीपस्थितं कमलमिति अत्र कमल
त्वादिनामुखादेरध्यवसानं बोधम कुवलय नेत्रेतानि कमलकुवलयानि कम
लनाद्रूपाणां कामिन्यां सा च कनककलतिकाचेति निर्देशः कपनं आप्रवलयपर्य्यंतं
दिवसुपपाताना नासतिपेया मन्यगणगणगुणाभिरमीरआकल्पकल्पपर्य्यंतं
जगंति भुवनानि रमयंति इत्यन्वयः प्रभेदांतरमाह रूपयीति तृतीयप्रकारमह किं
चिदिति किंचित्पदार्थांतरं भेण शाक्य वस्त्वंतरस्य कृतिः करणं च सविशेषः न्यामि
ति प्रमुं प्रतिपाच कोक्तिः स्फुरदिति ३ कीटः प्रतापरूपो ज्वलनोऽग्निर्विस्पेत्यर्थः
उक्तविशेषणं त्वांसृजता विधिना भुविमनोभवादिः ससृजे सृष्ट इति सत्यमिस
न्वयः अत्र चोक्तभेदत्रयान्यतमत्वं सामान्यलक्षणं इति विशेषालंकारः स्यादिति
तथाकारितत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनं चोत्क्षिप्तेन तदा व्याघातालंकारः स्यादित्यर्थः

येइति चेः कदाचिदपि मत्प्रसादसिद्धिर्जगत्प्रतीपसंतुष्यतिनैरेवकुसुमायुधोहंतीत्यन्वः
विरूपाक्षस्यहरस्यजयनीःविजयकारिणीःस्तुवेस्तोसिमेदांतरमाह सोकुमार्ये
णेति कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः निवशाकविवर्णिनाकार्यविरोधिनीपरामि
मतकार्यविरुद्धादयेतिदिग्विजायप्रस्थितंराजानंप्रतिभुवराजस्योक्तिः वालइत्यतो
प्यपिदायादोवराज्यस्याप्यकेनाहृयाच्चेत्तदातस्मादेवहेतोरहंतवापरित्याज्यएव
किंतुरिवनसहनेतव्यइत्यर्थः अर्थादितिहेतौपंचमी अन्वयश्चास्यसामर्थ्यात्तइत्य
नेन अनेनवक्ष्यमाणेनेतिजयसाधनेत्यर्थः लुब्धशक्तितयैवशंकयादोरिघशंक
येव यनुनिश्चितं अन्नपूर्वार्द्धे लुब्धस्यदानाभावसाधकत्वाभिमतयादोरिघशांका
रूपपूर्वपदानिरूपणं दानस्तुतौ वविरुद्धदानसाधकत्वेसंमतेति पूर्वविरु
द्धपदानिरूपणमुत्तरार्द्धेयपिदारिद्र्यस्यतत्कालिकत्वेनजन्मांतरीणत्वे तत्

न च शंका भिन्नात्तथाप्यभेदाध्यवसायान्न लक्षणसमन्वय इति बोध्यं सामान्य
लक्षणं पूर्ववदस्यत्तत्त्वं घटितमनुसंधेयम् इति व्याघातालंकारः गुंफ इति र
चनेत्यर्थः कैस्तत्राह यथेति प्राकृ च प्रांतं च कारणाभिनितैः पूर्वपूर्वं प्रतिका
रणोत्तरोत्तरं प्रतिकारणैश्चेत्यर्थः एवं चोत्तरोत्तरैरित्यादि उक्तक्रमेणाभिधान
मुदाहरणक्रमानुरोधेनेति बोध्यं इति कारणमालालंकार इति वक्ष्यमाणपाठे गृही
तमुक्तरीत्यानि विशेषणपंक्तिरेकावलिरलंकारः नेत्रे इति तस्य भूभृत नरपतिस
र्वत्र संबध्यते दोःस्तंभयोर्भुजस्तंभयोर्दोलितभां दोलितं पयोस्तैा दोलितेनावि
तिपाठे दोला दोलनं पयोरस्तीति विग्रहः रत्नमुकुटैरत्नदर्पैः दिक्कालेनिदि
क्लालात्माभिस्तुल्या यस्या काशस्याविभुतायश्च तत्राकाशे एणघोततेस्सूर्यः प
त्र च चंद्रे ऽम्बष्ठस्सूर्यस्याकिरणात्म्रम्लत्तस्याभवंतिस च चंद्रो पासामपां राशेः

83

समुद्रादद्भूत पश्चाग्निस्तासामपि तं शुद्धिरापितमित्यमरात् पश्चादंशेमानउपस्तु
प्रातःकालेषु अस्य वन्हेर्दृढिमेह वि दोनायमभवति पश्चाद्वायुः प्राणरूपस्तस्य य
जमानस्य जीवातवे जीवनौषधायमभवति पदव्यास्य दापिकाः गुणंगार्धं एवं वा
पूर्वोक्ता एतासामपरिपोषहेतुस्याद्यौमूर्तयो वायुप्रमान्यां त्विन्यन्वयः इत्येका
वली मालादीपकमिति मालादीपकनामालं॰ एकमिति वाक्यद्वयान्वयीति
नान्वितं जातइति एतावन्मात्रेण दीपसादृश्याद्दीपकं ननुप्रागुक्तदीपका
लंकारः प्रकृताप्रकृतानां सादृश्यस्यागम्यत्वेतदंगीकारादितिभावः संग्रामेति
कोदंडेमन धनुषाशराः समासादिताः शरैःशत्रुमस्तकं समासादितं तेन शत्रुम
स्तकेनापिभूमंडलं तेनभूमंडलेन त्वंपालकः समासादिताः भवताकीर्तिरा
सादिता कीर्त्याचलोकत्रयंसमाहारमित्यनुषंगेणान्वयः इतिमालादीपकं। रामे

84

सारइति सारोनामालंकारः यथा ॥ अंतरिति विश्वोदरं ततः उदरे त्रयाणां लोकानां स
माहारस्त्रिलोकी सोपि विश्वरूपिकाणि नाभीश्वरे शेषे निक्षाति स्म यो पिशेषो पिसिं
धोरेकदेशे तिष्ठति इति शेषः तमपि पीतसिंधुमपि कुंभयोनिरगस्त्यः चुलुकयांच
कार पीतवान् अयमगस्त्योपि नभसि गगने खद्योतशोभां धत्ते इदं गगनमपि
प्रेक्षणीयं सुंदरं त्वत्कीर्तेः कर्णपूरसरणं नीलोत्पलं विभातीत्यन्वयः तूलः कापि
सः प्रकृतार्थशापां प्रकृतार्थरूपाजामासाद्यां इति सारालंकारः यथासंख्यमि
ति क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां निनैव क्रमेणान्वयो यथासंख्योना
मालंकारः यथा आरणानि निक्रुपणेन धनानि पन्नन्ने यज्ज्यंते तत्किं तानि शरणं प्रप
न्नातिमश्व न युज्यंते तत्किं विषवन्मारयंतीत्यन्वयः केचित्वामनादयः इतियथा
संख्यालंकारः पर्यायइति पर्यायेणानेकसंश्रयः अनेकाश्रितत्वं तदुक्तं एवं

85

क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायपदानि प्रत्यासिति रात्रोपपदसंकोचात्यागः अतएवत्यागे
न पूर्वसंस्थापापेनाद्देकत्रेणिति ज्ञपनबंधस्तनुतां कृशतान्या।। जनिमध्यभाग
स्तांसिवते आश्रयति वलस्य नीलं कुचस्वसंचितवतां कुचसाहित्यं धनेवक्रे त्वद्वि
तीयं अत्र पूर्ववचनसोऽद्वितीयो त्वावगमात्पर्यायसंभवोद्देपः अद्वितीयत्वं द्वि
तीयरहितत्वं अनुपपन्नत्वं चैकत्वेनाध्यवसितं एवं चोदाहरणद्वयेपि पूर्वा
धारसमाश्रयणं गम्यमुत्तराधारसमाश्रयणं शाब्दमिति सर्वत्र साधारसमा
श्रयणांशे नन्विति हि कालकूट उत्तरोत्तरविशिष्टमुत्कृष्टं स्थानं पस्पाता
दृशी पमाश्रपस्थिति स्तवके   नो पदिष्टेत्यन्वयः हृदयेप्यंतरे अवस्थितिशेषः
अथानंतरं वपलचणस्य हरस्य कंठे अधुनापुनरिति संबंधः शुभः संकोच
किकालामिश्रितः प्रादुरतिशोत्वं प्रापोऽशेषांबधुंधांचारित्वानोवसंतेतरुणं राम

क्वापाञ्च विश्रम्य संप्रति श्रीछेति गम्भा नो स्फूर्ये प्रौढिं प्रागल्भं प्राप्ते सति शरीरे पांज
ला नामंतरभ्यंतरेऽपासीत् गच्छसि स्मेत्यर्थः विं वोष्ठ एवेति विं । वफलसदृशोऽो
ष्ठे रागो रक्तिमानुरागश्च एष रागः अत्र रागस्य भेदेप्यभेदाध्यवसायादेकत्वं प
न्तु एकसंबंधनाशो नरसंपरसंबंधेसत्येवत्लोके ष पर्यायपपदप्रयोगात् श्रेणीवं
धइति प्रकाशोदाहृतेतथैव दष्ठत्वाच्च विंवोष्ठ एवेत्यत्र पर्यायकथनमयुक्तमि
ति केनचिदुक्तं तत्प्रकाशएव विंवोष्ठ इत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनादर्थप्रलप
नामिवोपेक्ष्यं आलंकारिकपरिभाषितशब्दानां लोकव्यवहारसंवादस्याकिंचि
त्करत्वाच्चेतिदिक् भेदांतरमाह एककस्मिन्निति पर्यायेणेत्यनुवर्तते एकस्मिन्ना
धारे क्रमेण पयनेकं भवति सोपि पर्यायालंकारः संप्रत इत्यर्थः पूर्वेति नासत्का
मित्यस्मदोष्ठयोश्चेति द्वयोरपि विद्रुववचनं पूर्वे त्वेनेन स्फुरलो नीतकालउच्यते

87

तत्रापि प्रथमं तत्सर विभिन्नाम्भस्तत् ततोनुवितर्कैस्त्वं प्रियतमः वयं प्रियतमाः इदानीं
त्वं नाथ्या वयं भार्याः इतोपरं किम न्निष्ठमिति शेषः कुलिशं वज्रं अत्रत्वं प्रेयानित्ये
कवचनेनैकरूपप्रेमपात्रत्वं व्यज्यते प्रियतमा इत्यादि बहुवचनेनैकरूपतद्व
तिरेक इति बोध्यं इति पर्यायालंकारः परिवृत्तिरिति न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परं
विनिमयः परिवृत्तिरलंकारः जग्राहेति कटाक्षपूर्वकमेकं शरं मुक्तो रिपोः श्रियं
जग्राहेत्यर्थः तस्येचेति प्रवयसोति वस्तुस्यजत्वापुष्पोगत विशेषस्य स्वर्गगतवतः
किमपि वशोचनीयं न किंचिदित्यर्थः जर्जरं जीर्णं नरं कलेवरं शरीरं तस्य व्ययो
तावर्णेनपुष्येत्यागस्तास्माघशः कीर्तिं शरीरं दत्वापशोग्रहीतमित्यर्थः इति परिवृ
त्यलंकारः परिसंख्येति एकं वस्तु प्रतिषिध्यापरस्मिन्वस्तुनो नियंत्रणं नियं
मनं परिसंख्यालंकारः स्नेहेति स्नेहस्नेहलादिस्थितिपक्ष्यमनुरागश्च स्वान्तेषु चि   राम

88

89

तेषु विलंबपं।तीति पक्ष्माग्रुन्नापि स्मां श्रुतिः कर्णौ वेदस्त्रवत्मं मार्गो वात्क्रिपमा
णं कौटिल्यं वक्राकारः तोच्चमस्तकालः इति तत्रैव व्याख्यातं।शिवलिंगं पीसं व्यालं
कारः संधिविग्रहप्रमाणेति संधिविग्रहरूपो कर्त्तव्यता लोपकप्रमाणे त्वपर्पः इति
विल्कल्पालंकारः बहूनामिति पुगपज्ञावोभवनं तज्ञाजां बहूनां गुंफो निबंधः
न वर्णामितिपावनत्।विमाणेति नापकं प्रति हूत्वाइ पमुक्तिः हे साधो त्वया निहि
तं हृदये प्रेमाभिधं शल्यं धारयंती विधुरीता विरहविकुलाः सानापि कापदि
दधाति नदाकर्णेनाभित्यन्वयः किं तदित्यपेक्षायामाह शेते निद्राइति ता
म्यति ग्लानिं प्राप्नोति प्रकर्षेण म्लायति प्रेंखेति चलति प्रणश्यति नैबं(
स्याति शपेन मतप्रा भवति गलति पतति खिद्यति शपात्न्तुष्यति दीण

भवति कासांचित् शापनम्रमृगादीनां शतपत्रस्य कमलस्य शतं पत्रं शतं दलशतं
अहंप्राथमिकेति अहंपूर्विकोऽन्यर्थी: अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियामित्य
मरः एककार्यान्वये एककार्यसाधकत्वे सः समुच्चयालंकारः अहमहमिकया
परस्पराहंकारेण अभिजितं कुलीनत्वं समग्रं पुष्कलं प्रदानमिति प्रच्छन्नं गु
प्तं अहंप्रतिउपगतेर्थादति श्रोलद्यांसन्यां निःसेको गर्वाभावः अभिभवो निंदा
तदंपधृत्याः मौनमनुदघाटनं सदसि सभायां पराये कृते कथने श्रुते शास्त्र
श्रवणे सर्वैर्मर्मज्ञानां पुरुषमभिजातं प्रपद्यपदीसनेनान्वयः अभिजातं कु
लीनं प्रपद्यपतिं इति समुच्चयालंकारः ऊर्मिकेवेति ऊर्मिकाणामर्थोक्तिपाणा
मेक कारकगतानां गुंफो निर्वंधः कारकदीपकं नामालंकारः तदुक्तं सैव क्रि यम

पार्श्ववर्त्युपकारकस्येति दीपकमिति सैव सक्का। कृतिः पश्यति सार्थ्यं पदच्छति मार्गं निरा
तीति होढिकस्येप्रभृणाम्भुरूरुदंडैः कोलीआभिकृतैः कारपालैरित्यसकृत्वारिकता
न्न अतएव दीनानो स्मान्सरासिरुहयुतीनाम्भं तरंगैः परिचितैः कटाक्षैः पश्येत्यन्व
यः इति किं प्रभृति द्वातीत्यादि अतः अंतःपुरे अक्षैः पाशैर्दीव्यति क्रीडते भूपः पुनः
क्वापा सादृश्यं मुख्यदीपकस्य पूर्वोक्तप्रकारेण संभवादिति भावः प्रातिकूल्ये विप
रीतं इति कारकदीपकालंकारः समाधिरिति कारणांतरसंनिधेर्वशात्कार्यस्य सुक
रत्वं समाधिरलंकारः उत्कंठिता नायकसमीपं गंतुं मानमिति मानं निराकर्तुमस्याः
पादयोः पतिष्यतो ममोपकाराय दिष्ट्या भाग्येनेदं घनगर्जितमुदीर्णमुत्पन्नमिति
न्वयः समुच्चयेकारणानां तुल्यकक्षत्वाभिहितं तद्विपरीतमतुल्यकक्षत्वमिति प्र
तिकूलत्वं तत्रेत्यादिना दर्शितं इति समाध्यलंकारः प्रत्यनीकमिति बलवतः

३८
कु.टी

११२

पात्रोः पक्षेपदांतः पातिनितपीपेषेः अत्राक्रमस्तत्रात्यनीकं नामालंकारः
अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् जैत्रोति उत्पलाभ्यां स्वजयकारिनेत्रानुसारितो
कर्णौ अधः कृतौ तिरस्कृतौ अवतंसनपातनदुपरिस्थितत्वादधस्तात्
कृतौ चेति श्लेषः प्रभेति भुवि भूलोके मम रूपख्यातिं पोषितवान् तास्मिन्न
विषमनुरक्तं हृदयं यस्यास्तस्यानुप्रविष्टं हृदयं यस्या वा तादृशीं यासि त्वमपि
मत्सरादिव खलु निश्चितं निरस्तदयो मनदस्तां दितिणोति दीनां करोतीत्यन्वयः
अत्र मत्सरादिवेति हेत्वंशे उत्प्रेक्षा सत्वे पितहेतुकप्रतिपक्षसंबंधिबाधनं प्र
त्यनीकालंकारस्याविविक्तो विषय इति बोध्यं अतएव मम्मटभट्टैरपि त्वं विनि
र्जितमनोभवरूपः सा सुंदरी भवत्यनुरक्ता पंचभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयय
सनुशयादिव कामः त्युदाहृतं एवं च हेतूत्प्रेक्षाविषयेव गतार्थत्वान्नेदमलंकारान्त

९२

९३

दंपंकेप्रतिकेति नत्संवंधिकाधना
रांतरंभुवितुमर्हतीतिकस्यचिदेववचनमस्मादेपंकेप्रतिकेति नत्संवंधिकाधना
पेक्षपासादानव्यापनेविशेषादितिभावः॥ मध्यतिभ्रमरोपः स्वकायमधुप्रयाहृप
पेक्षपासादानव्यापनेविशेषादितिभावः मध्वतिभ्रमरैपः स्वकापमधुप्रपाहप
स्पपक्षस्यनिमीलनेनकुपितः सन्तुधांशोर्विवंसमाक्रम्यतस्यांकेमध्येभागेक
लंकंध्रुवमातनोतीत्यन्वयः इतिप्रत्यनीकालंकारः केनुपनेतिकेप्रत्यन्याये
नेत्यर्थः काव्येलंकारस्पार्थापत्तिः काव्यार्थापत्तिः दंडापूपिकेतिदंडाकर्षितोत
दलंविनाप्रपूपानामाकर्षणंप्रत्यर्थापत्तिःकंतत्किंदित्यर्थः वारणापेतिलद्वता
वारणापेत्यर्थः अपरोपमितिवंधुजीवंवंधूकपुष्पंतस्माहरः वंधूकमप्ता
नांजीवानांप्रभाहरस्त्रपत्वेतल्लदरणमपुक्तं केप्रतिकन्यायसन्दूनार्थ
विषयत्वेनाधिकार्थापत्तावयाप्तेः पद्यातवाग्ने पदिदापित्वंघास्थितंमपद्विज
मनांशनैःसवितुरप्यग्रेतमःस्पास्पत्यसंशयमत्रशनैःशब्दमहिम्नाराजा

गेदारिआश्लिष्टरूपेणापास्यरूपीभेपदितमोवस्थानं दुःखाकंभेवेत्पवगतमपिप्रापः सा
स्यादापचने ननु कैमुतिकन्यायेनेति केनचिदुक्तं तत्रेदं वक्तव्यं केनचिदर्थेन ननु
ल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिरिति त्वदुक्तलक्षणमयुक्तं कावार्त्तास
रासिकहामिति कैमुतिकन्यायविषयार्थापत्तावव्याप्तेः कैमुतिकन्यायस्य न्यू
नार्थविषयत्वे न तुल्यन्यायत्वाभावापादनाप्रतीतेश्चेति न चात्र कैमुतिकन्याय
तामात्रं न त्वलंकारत्वमिति युक्तं अलंकारतात्वाभियुक्तानां प्राचीनानां स्फूत्य
हृदयतापार्थापत्तेरेण संभावयितुमशक्यत्वात् लोकव्यवहारेपि कैमुत्यन्यायस्य
चमत्कारित्वानुभवेन तेनैव न्यायेन तस्यालंकारतास्तिदेश्च इत्थं च त्वदुक्तार्थाप
त्युदाहरणे वक्ष्यमाणः संभावनालंकारोपोनेर्थधर्थास्तोच कल्पनमिति पद्य
र्थातिशयोक्तित्वेनोक्तः पद्यार्थातिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्विपरीतार्थः विश्रो

तिरीहत्वापादकस्येति तत्समापादकस्य संभाव्यमानत्वमिति वेदितव्यं तु नदवांत
रभेदतापाः साधकं न्नुतत्वहिर्भूततायाइति न तत्राव्याप्तिः शंकापीत्यलं विस्तरेण
इत्यर्थापत्त्यलंकारः समनीपस्येति समनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिंग
मलंकारः अर्थांतरन्यासवारणाय समनापेक्षस्येति यदा तदर्थांतरन्यासप्रक
रणे व्यसमाणरीत्या सामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वं निवेश्यते तदा नोपादेयमि
वेति तदिति बोध्यं दुष्करविषयत्वात् दुष्करविषयरूपत्वात् समनापेक्षस्येत्य
नंतरमर्थस्येति शेषः नैयायिकेति नैयायिकाभिमतलिंगस्यत्वव्यावारणाय
त्यर्थः भस्मोद्धूलनेति संबोधनं भस्मत्वितिशेषः गिरिसुताकांतस्य शिवस्य
लपः प्रसादस्तदलंकरणं नेसोपावानपरंपरेत्यपि संबोधनं हाइति देव्येवि
भुनाप्रभुणा शिवेन पुष्पाकं सपर्या दूजान त्सुरवस्यालोकः प्रकाशस्तद्

९५

२१५

९८

छेदके निधीयामहे वयमित्यर्थात् चिकुरेति चिकुरप्रकाराः केशपेशा विदुषीपं
डिता सा दमयंती अपुरस्कृते नानाकृतेन पुरोभागे निहितेन पदार्थाख्याने
कपदार्थस्य वपुरिति पूर्वस्मिन् जन्मनि कचिदपि काले भवं तन्नमणेत
वानितीदं वपुषः प्रादुर्भावादर्शितं [illegible] प्रतीनमनुत्ताः अनंतरशरीरः अ

नु

हमग्रेप्यनातिमान् न तिरहितः समर्थनीयं हेतुकथनेनोपपादनीयं
अस्पष्टार्थत्वात् अस्पष्टहेतुकत्वात् अत्रानयोर्मध्ये द्वितीयवाक्यार्थः
अग्रेप्यानतिभागिति वाक्यार्थे अत्राप्यतनुत्वेपि नमन्नुताः इत्यस्यवा
क्यत्वादाह अनेकपदार्थो वेति असोढेति तर्पस्पंतीमुमां प्रतिवक्तुं वैष
म्यागतस्य वर्णनं कपटेनयोवटोर्ब्रह्मचारिणो वेषस्यापनयनेत्यागेत्व
राशेयीत्यादिभ्यां युगपदामिश्र क्षमाक्षांतः त्वराश्शो[illegible] लयहेतुगर्भम् राम

२२६

क्रमेण हेम्नु विशेषणद्वयमाह तत्कालेषु लूनसस्याद्दुर्भवन्न सम्भवो दुःसह
त्वं यस्य तादृशस्य तपसोऽसौ दासहनासमर्थः शैलकन्यापयः कण्यानां विस्त
मेषु विश्वासे पुरासिकस्थेति व्रतचर्यं व्रतचारिवेषः जीवादिति गर्भं वृषेण
नयाया लदम्या अधररसमास्वादयन्नपंगुरारजीपात्सर्वौत्कर्षेण वर्तनां
कीदृशः समुद्रमपयन्नक्लेशं एवं विधांगनालाभात्सफलं कलपनज्ञानन
एतदधरमाधुर्यं सत्यमतस्य वैयर्थ्याद्विफलं च कलानिलयर्थः हेगोदाव
रीत्यत्रा वर्णितं वमध्येत्यादि विशेषणस्यन्यसनं श्लेषाव्योगण इति जपदेवे
नोक्तामित्यवयः तावकतटे देशेत्वदीपतीरभूमौ कलिंगराज्ञोकाविः व
हूनां देशानां दर्शने सहचारिणीं विरां किमुतिं एतां सरस्वती व्रतलारां प्रति
गमयनयेतिसंबंधः कीदृशमणें वमध्ये सुप्रोपोमुहजिन्मुरारिस्तस्यना

२८५
कु. टी.

११५

मिकमलक्षणं श्लेषोऽविघटमानार्थस्येत्यत्राकारप्रश्लेषः अविद्यमानस्यानुप
द्यमानस्यार्थस्य घटक उपपादको योऽर्थस्तस्य वर्णनं श्लेषाद्योगणा इत्यर्थः प
दार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं पदार्थवाक्यार्थेति वदः प्रतीयमानो व्यंग्योर्थः
प्रातिनिर्देशत्वादिति निर्दिश्यते उच्यते इति निर्देशः शब्दः तेनाविपरीतार्थ
कशब्दत्वादित्यर्थः तस्य तादृशत्वे नीपलोचनत्वस्य तथाचोभयपरिकरालं व
कारसत्वात्काव्यलिंगोदाहरणत्वमनुपपन्नमिति भावः तयोः पशुनेत्युक्तोदाह
रणयोः तदुपपादितं परिकरोपपादितमूसंगपस्य हेतुकोटावेवानुप्र[illegible]वेशा
दिति भावः एतदेव विवृणोति प्रतीयमानेति वाच्यस्येवेत्येवकारस्तूचितं
ग्यपहारकत्वं नहीत्यादिना विवृतं तदयमर्थः यदि पशुवादिपदं कंपके शापा
शालाम्याभावादेरर्थस्य सत्ता तदुपपादकं स्यात्तदा तत्र परिकर एव स्यान्न राम

११५

काव्यलिंगं न त्वेवमस्ति पद्मपदप्रतीनामविवेकत्वमात्रेण तास्याभावस्योपपादा
नासंभवात् किंतु तद्विशिष्टपद्मपरच्छेतत्त्वाभावाः सादानुपपादक इति तत्कोटिनि
विष्टं व्येग्यं काव्यलिंगरूपस्य तस्यांगमेव व्यंग्यांतरं तु नोक्तकाव्यलिंगगम्यमप्यौ
पकारकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिंगमिति ननु स्वपमन्योपपादकस्य का
व्यलिंगस्याप्युपपादकं क्व दृष्टमित्याशंक्योदाहरणान्तरेति एतत्प्रतीपालंकारे
प्रागुदाहृतं अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपदत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपा
दार्थहेतुत्वमिति तेषां हेतुभावोपपादका। नीति इंदीवरस्य नेत्रसमानकांति
त्वं विनापराधेऽरव तद्दर्शनदैवगतकांतासादृश्यपविनोदासहिष्णुत्वे हेतुत्वा
संभवादिति भावः समाहितमर्पद्मपसंहरति इतीति तयोः पद्मनापिमाद्विते
स्तीत्यनयोः इति काव्यलिंगालंकारः प्रस्तुतव्यंजकतयेति अप्रस्तुताभिधानं

विश्रब्धेति खलस्य विस्रब्धघातरूपो दोषः स्वस्येव
पुज्यतइत्यनुपज्यते एवमन्येपि विस्रब्धेति खलस्य विस्रब्धघातरूपोदोषः स्वस्येव
वधापमवनिपतो वीराणां कोपकारकः सिंहनिद्रापमर्ह्ने नवतरूभंगजध्वनिः क
वधापमवनिपतो वीराणां कोपकारकः सिंहनिद्रापमर्दने नवतरुभंगजध्वनिः क
रणो वधापपच्येत्यर्थः तददर्शनात् उपमानत्वादर्शनात् ननु महापुरुषाकृति
रिव भंगीरिपमस्याकृतिरित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानता दृष्टेत्यत आह उपमान
तेति इवाद्यभावात्तात्पर्याभावाच्च उपमानतयाऽन्वयस्य सामंजस्येनाप्रती
तेरित्यर्थः इत्यपीत्यपिना काव्यलिंगस्य समुच्चयः प्रतीतिवैभवात् प्रतीति
पदार्थरूपप्रयोजनवशात् प्रयोजनस्यापि हेतुत्वविवक्षया पंचमी उक्त
वैलक्षण्यमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति नहीत्यादिना इत्यादि काव्यलिंगो
दाहरणेष्विवेत्यादिचर्चा तरत्यातीदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्पितत्व
मस्तीति संबंधः प्रारब्धप्रार्थ्यांके उपरूढमालिंगितेसति त्यपीनं तरंस्था राम

तास्तादिरूपं कपालापद्यो: सामान्यरूप पयो गतवती उक्तिविशेषरूपम
र्थं सामान्यरूपेण पर्यायान्तरेण समर्थयति परिमाह पयोधराणां कासा
मंगतानां सौभाग्यगुणेन नन्नद्धइति पयोधरा: कुचा मेघाश्च दिनाकरादि
ति कुचारसंभवे हिमालयवर्णितं प्रमत्वं प्रदीपताबुद्धि: शिरोमस्तकं
खीरवंच समर्थनाप्यर्थितं समर्थनापेक्षत्वं अप्रस्तुतार्थान्तरन्यासे समर्थ
नापेक्षत्वरूप: सामान्यस्येत्यस्य बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासंभवादित्यनेनान्वय:
तं प्रतिपन्नेति श्रोतृसंमतेत्यर्थ विशेषावतरणं विशेषावगमनं तत्रो
वहूनामित्यादे सामान्यस्येति विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिपादित
त्वं संभवतीत्यस्मिन्नेणाह्वितं तन्न्यसनं उक्तेरित्यादि विशेषन्यसनेनन

10

न्वेप्येवं मर्थान्तरन्यासे क्वचिदेव समर्थनापेक्षा काव्यलिंगे तु सर्वत्रेत्य
स्तु भेद इत्याशंक्याह किंचेति कविकुल तुल्यत्वेन कविसम्प्रदायप्रसि
त्वेन तदास्य दास्ये न लभ्यते दास्ये पर्वलिप्सुर्लिप्सा पांभवः पार्वणः शार्व
रीश्वरश्चंद्रः न विशेषेणेत्यादेः क्षिपः कर्ता इत्यनेनान्वयः अपि
न
नुत्वेनं दास्य दास्ये नतु श्रीभिरेव पतः प्रतिकाररहितं पाठ ध्यं क्रो
ध्यं पासां तथा भूताः उभयपन्तमन्वयपक्षातिरेकाभ्यां समर्थना
प
पेक्षापामपि तस्यादास्येपीत्यादौ तदभावात् न विशेषेणेत्यादावपे
क्षाविरहेपि सम र्थनसत्वात् अप्रकृतेनेति आद्येमते सामान्यं
सर्वेषु एव कारत्वेनाप्रकृतेन सामान्येन ह नूम द ——

ध्येतरणास्य स्वप्रकृतिविशेषस्य समर्पणं द्वितीये पुष्पमालासूत्र
वृत्तांतेनाप्रकृतेन विशेषरूपेणाप्रकृतस्य गणावर्त्तं गणप्रयुक्तोपू
न्यत्वस्य सामान्यरूपस्य समर्पणमित्यर्थः यदुच्यते हे पार्वति ।
रूपमकृतिसौंदर्यपापवत्तये दुष्टाचरणापन भवति यत्राकृति
सत्रगणावसंति तिन्यापादिति यदुच्येत द्वचनमव्यभिचारि । यथा
र्पतप्याहि उदारं रमणीयं दर्शनं यस्यास्तस्या भूते पार्वति तवशी
लमाचरणं जपस्तविना मप्युपदेशरूपत्वं प्राप्तमित्यति प्रकृतेन
विशेषेणाप्रकृतस्य सामान्यस्य समर्पणं दानमिति दानं वितर
णांमदजलंच जलेरुदकैं गजेंद्रेभ्य इलयोरभेदात अधिरूढंस्रा
क्रांते सति विद्यमानगतिः सात्तिकः बुद्धिमांश्च आसितं स्यात्तुं

१

११८

उत्साहेन शाकुनात् यस्मान्निमंद्रो मज्जानं कर्तुमिच्छोः दंतिनां गज
स्यकटो गंडः एव कटाहस्तस्य तटादुन्नात् आलीनां पटलैः समूहैः पी
तो मंत्रशीघ्रं उदपाति उत्पतितमित्यन्वयः अत्रापि पूर्वार्द्धोक्तं मप्र
कृत सामान्यमुत्तरार्द्धोक्तेन प्रकृतेन विशेषेण समर्थितम् इत्यर्था
न्तरन्यासालंकारप्रकारणाम् य [illegible] स्मिन्निति काव्येऽर्थान्निबध्यते इ
ति शेषः समर्थ्यसमर्थकभावापन्नं तत्र लक्षणे निवेशनीयं तद्धि
नाचमत्काराभावेन चमत्कारित्वविशेषणेनावश्यवक्तव्ये नैवान
तिप्रसंगात् एवमर्थान्तरन्यासलक्षणे पिविध्यम् सनेति सप्रकृ
तो राजा नजिगीषेन जितोऽर्थान्तरैरिति शेषः विशेषः प्रकृतः त
त्समर्पणम् हि महान्तो दुर्द्धर्षाः अतः क्रमणीया इति ——

राम

११८

सामान्येनतस्यापि सागरादृत्वेति विशेषोपमयेतिशेषमप्रसिद्धेर
स्यत्वान्नत्रोपरितोषोवोध्यः पद्माकरं चिदिति महत्तामनाक्रम
णीयत्वस्यातिप्रसक्तत्वेन नतत्समर्थनापेक्षाभावादिति इदंचदूषमा
स णं व्यक्तमिति गुणाभुदापि एकस्यदोषस्यानिकलनमतिप्रसिद्धत
यासमर्थनापेक्षसिंदोत्त्यादि विशेषस्येण समर्थ्यतेइत्यतः स्फुटमि
क त्यर्थः करोतिहिक्वाकंर्त्यापरलं नृदंपीडा जनकं रोतितं शाद्वितमंतरे
ण विनास्वपंमकरंदः पुष्परसः तद्धालिनमिलकंदं आम्रवर्त्तगाह
स्वेक्षाश्रय इहाम्रतरो त्वांवयंकोकिलंमन्महे जानीमहे अतस्यफल।
वैभवेनस्यानमहिम्नाकतिचिद्वनानिधन्यानिभवंतीतिसामान्ये
नपूर्वोक्तिविशेषस्यसमर्थनम् अत्रापितदाकांक्षायांविशेषरूपम

105

2

११८

यंतिरस्यस्यति नेपालभूमिपालस्य भालेपतिते पंकेकलंकिकांको
न शंकेत अपितु सर्वइति मालिन्यमिति मधुलिट् भ्रमरः कलंकश्चै
तौ अंजनशाखिनोर्मालिन्यं धत्तः कुरुतः तवमवितु दकुचतिलकांज
नं च तयोराभां शोभां धत्त इत्यनुषज्यते अंजनाभे इति पाठे द्वितीयाद्वि
वचनं उत्तमर्णं सामान्येन समर्पयति दोषाज्वपिकचिन्मेलन (
तो मिलनाद्गुणत्वमितः प्राप्तः कथमेतत्तत्राह हि यत्तोवकुर्वंच
ति भ्रमविभ्रमलंभो भ्रांतिप्रतारणे गुणो भवतः घटवति घटाभावं नि
णीयिपमेतारणाय घटोस्तीतिप्रयुक्तेवाक्ये प्रमाजनकत्वाज्ञयोर्गु
णत्वमितिभावः इति विकस्वरालंकारः प्रौढोक्तिरिति उत्कर्षस्या

राम

108

११८

हेतूत्कर्षे हेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः कलिंदजा यमुना लोमः समूहः
मेचकाः श्यामाः रोहतो उद्गजे कल्पेति एषा राजा कल्पवल्ल्यादीनां क्र
मेण रजोभरादिभिः पंचभिर्भूतैः रचित इत्यन्वयः धनदः कुबेरः श्रो(
खो निधिविशेषः रजोभरः परागसमूहः पयोदुग्धः प्रवासंप्रसिद्धम(
अंतरांबरं प्रीति लोभ्यंतरमाकाशं अतिशायेति वितरोना न्वितम अ
हेतौ पंचनिर्मितत्वे इति सामानाधिकरण्येनान्वयः इति प्रौढोत्पलं
कारः प्रौढोक्तिरिति उद्दलकेः कस्तूरिकेति अहं पदिस्य चिकत्तींध्रां
नदा कस्तूरिका मृगाणां मंडा दाविलंगंधगुणमादाय खेल जिह्वायां
निवेशापिपासामीत्यन्वयः इति संभावनालंकारः किंचिदिति क(
स्य चित्पदार्थस्य भिषखात्वे तिरस्पर्शे भिषग्भूतापंक्तिकल्पनं भि(

कुं
टी
१२०

ष्याध्यवसितिलंकारः वेश्यामितिविश्वजम गगनमालां स्वर्गैपुष्पमा
लाधारणमिव वेश्या वशीकरणमितिनिदर्शनापिवोध्या अस्थिति पर्यार्द्ध
परमापरार्द्धसंख्येमतिक्रांतया लक्षीकृता उपलक्षिता प्रज्ञाचक्षुषां ; ये
ना वेश्यमानं स्वलावधिरर्थं व्याप्नोतिकर्मधारयः कल्पलताकुर्वता प्र
कारेण समूहेन कूर्ममेणीकरूपीरोधःसितीरे मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य
भेदः इत्यत्रान्वयः कल्पना विच्छित्ति विशेषेण कल्पना प्रयुक्त विच्छित्ति (
विशेषेण कल्पनात्मनेति पाठे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः उपधेयसंक
रेपि उपाधेरसंकरात् विच्छित्तिविशेषेणेति वचनस्यैव विशेषणाम् विच्छित्ते
विशेषो यस्मादिति विच्छित्तिं विशेषपत्तिव्यावर्त्यतीतिव्युत्पत्तेः एतेन
प्रौढोक्तौ गतार्थता मात्र चद्वाणेन निरस्ताः नव मिथ्याध्यवसितेरलंका रत्व
त्वे हरिश्चंद्रेण संजन्या प्रतीता धर्मसूनुना वेलंति निगमोत्संगे मातर्ग

गे गुणोत्कर्षेत्यादौ हरिश्चंद्रादिसंबंधाद्गुणोत्कर्षसत्यता प्रतीतेः सत्याध्यवसि
तिरूपितव्याप्यात् इति वाच्यम् सत्यता सत्यताप्रतीत्यर्थं कस्याप्यपेक्ष्य
कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन शब्दमात्रेण सत्यालंकारता पाश्चसंभवात्
कविप्रतिभामात्रकल्पितत्वापर्यः काव्येऽलंकारास्पदमिति विषमालंकार
ऽप्रेकरणेऽत्वपेवाभिधानात् इत्यलं विस्तरेण इति मिथ्याध्यवसितिलंकार
रः प्रस्तुते इति ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः निर्गतेत्युदाहरणम् दाक्षिण्ये
त्यादि क्रमप्रत्यपातंचतुष्टयेनापकविशेषणं दाक्षिण्यमवशीलत्वम्
तच्छापारेति सावीप्रेरणोरूपनापिकाव्यापारस्त्वरूपेइत्यर्थः सारूप्यंचा
त्रैनेर्ध्येक्यं कृष्णालंकारेष्वंतर्भावमाशंक्यनिराकरोति नेयमप्रस्तुतप्रशं
सा प्रस्तुतेति तच्चान्न प्रकृतेप्रस्तुतवृत्तांतस्येकस्यैवोपादानात्प्रकृतेति

५
कु॰
टी॰
१२१

भावः नन्वनयोः प्राक्षोपातत्वे इवाप्रस्तुतमात्रस्य तत्त्वेपि निदर्शनास्त्वि
त्याशंक्याह यदीति प्रतिबिंबकार्त्तिवत्परिहरति तर्हि सारूप्यैति एकः कु
तीप्राकुंतेपुण्योन्यं शक्रात्नयाच्यते इत्यादावित्यर्थः अप्रस्तुतेति अप्र
स्तुस्यप्राकुंतादेस्तत्र वर्णनीयत्वादतिशयोक्तिस्थलेच वापीकापीत्या
दौ वापीत्यादिना प्रस्तुतेनाप्रस्तुतनाभ्यादेर्वर्णनीयत्वान्नातिशयोक्तिः
तन्नापादापित्तिशंक्यते इति भावः असिद्धांतं हेतु रित्याह तत्रेति प्रसिद्धे
ति वापीकापीत्यादि सर्वसंमतेत्यर्थः तद्वृत्तेति प्रस्तुतगतेत्यर्थः अप्र
स्तुतप्रशंसायां कचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्या
र्थप्रतीतिकाले इष्यते लक्षितेत्यर्थः नक्कापीति तत्र तामतिशयोक्तित्तो भेद इति राम
के पूर्व इत्यादिना रसना विपर्ययः अतिशयात्कारितां जिह्वापरिव

ति: पूर्वविपरीताभिधानेन च करोचापलं प्रसिद्धं पिशुनप्रतार्यत्वं च मद: प्रसि
द्धो गर्वश्चेतेन विस्मृतास्त्वपयोधिं किं मार्गः आत्मानात्मविभागश्च यथासाद
त्रि: वा रत्तो गजो वा केश्च शून्य: संभ्र: धनरहितश्च कर: शुंडा हस्तश्च ।
यहो हठ: कुतो न घटते तत्राह अप्रस्तुत इति एतच्च भ्रमरासेव्यत्वमित्यस्य विशे
षणाम् भ्रमरनिरासकरोस्येति च करोचापलमात्रस्येत्यस्य क्रोडीकार:
स्वार्थेन समम भेदाध्यवसाय: अप्रस्तुतसंबोधनादीति आदिना सारूप्य
निबंधना अप्रस्तुतवाक्यार्थो वा गतिपरिग्रह: अत्रापि ललितेपि वर्णना ।
रूपस्येति चमत्कारित्वारूपाया विच्छित्ते तदवधेर्दकवर्णना रूपत्वमित्यभिप्रा
य: कस्यचिन्नेत्रद्वंद्वादे: स्ववाचकेन नेत्रादिपदेन अनिर्दिष्टत्वात् अप्रतिपा
दितत्वात् अतिशयोक्तिरस्तीति अतिशयोक्तिरेवास्तीत्यर्थ: तत्प्रसंगात्
संबोध्यत्वोपचारपितत्वयो संबंधवर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसंगात् आलं ।

५
कु॰
टी॰
१२२

कारांतरं कस्त्वमित्यादावप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृते तु ललितमिति त तप्र
तिबिंबेति प्रस्तुतार्थप्रतिबिंबरूपस्याप्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः आद्ये पूर्वा
र्द्धविषयेति स्वमति सूर्प्पनखायोरत्यंतानवरूपेत्यर्थः तात्पर्यस्यता
दृशाच्चमत्कारिताकं सूर्प्पनखायावर्णनेऽभिप्रायस्य अनापीति नलंप्रति
दमयंत्याउक्तिः हेनल अयत्नयाकृतमोदेशः जसंततु कस्य दशामना
पिप्रापितः त्वपिप्राप्तसंकेततयाकृतार्थासंज्ञानानामपि अनेनमद्ध
दृशोनजनेन अज्ञाश्रवणाहर्षि अपितु अज्ञेयेवेति अत्र च तादृशावद
नदशारूपस्याप्रस्तुतार्थस्याप्रस्तुते देशो कथना प्रस्तुतवृत्तांतस्यो
क्तरूपस्यप्रतीतिः नचात्र जारत्तांद्रलीलामिति वस्यदार्थनिदर्शना टाम
प्रपंकेति जाच्यम तत्र पूर्वार्द्धेन प्रकृतवृत्तांतोपादानेन सदृशपर्य्य

वसानरूप निदर्शनासत्वेप्यत्रतदुपादानेनेतव्यंपत्ताप्युक्त विज्ञितिवि
शेषवत्त्वेन ललितालंकारस्यैवोचितत्वात् एतेनदष्टापदोल्लिखितातिशी
कृत्यरूपकार्यद्वारेणास्यराजकर्तृकस्यागकमकत्वस्याभिधानात्पर्य्या
योक्तमित्यपि निरस्तम् उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकराद्वि ति संक्षेपः इतिल
लितालंकारः तामेवेति दूतिकामेवेत्यर्थः निसृष्टार्थैषिता सुसंकल्पां
मे मनोरथसहितां मेषेरीति ॐतुंदिलं नक्रं एत्रोभीरुरित्यन्वयः नंदनिदे
शात् नंदाज्ञावशात् प्रत्यध्वकुंजदुमं अध्वस्थंसंबंधिकुंजदुमंप्रतिराधेय(
कारेण गीतगोविंदकृता चातक इतिपत्र चातकस्यत्रिचेत्वः करमात्रा(
र्पितपाजलदकर्तृकेनांभला विश्वहरणेनहर्षाधिक्याभावात्तअप्युक्तउदा
हरणमिति तत्रपूर्वहेत्वसिद्धेः नहिभृत्यप्रणामापतत्यर्थाज्ञात्रमात्रार्पि

113

कु॰ टी॰ द्वि॰

नः तदधिकालनलाभे हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं प्राक्तं तदानीमुपयोगाभावेऽपि
स्वस्यैव कालांतरे तदुपयोगसंभवात् न च चातकस्य जलसंग्रहानुपयोगा
द्वैधम्प्रशंकनीयम् चातकवृत्तांतस्याप्रस्तुतत्वात्तस्यापि प्रस्तुतदातृत्वा
वाचकवृत्तांतेनैकार्थस्य पर्यवसानात् इति तृतीयंभेदमाह यत्नादिति
प्रहर्षणमित्यनुवर्त्तते निधिंजनेति निधिदर्शनसाधनं यदंजनं तत्साध
नौषधीमूलसाधित्तोलब्धः उचित्येति अधास्थितवस्तुस्यायोदेशो
स्थितमवास्थितमिति पाठे सामीप्याघोकपचा ववास्थितमित्यर्थः स्थिता
आश्रिता विटपा शाखा यो येनेति दृष्ट्वेति विशेषणम् अदध्यात् आहित
वतीपक्षिः स्कंधः तेन पादाघातेन पुनरयायामूलं पुच्छितामूत अर्च्चा
दृष्टोकपक्षिः अत्रांतदसाध्यकयत्नात्लाभ इति प्रकारत्रयसाधारणं लक्ष
णं लक्षणांतरेऽप्यम् इति प्रहर्षणालंकारः इष्यमाणेति इष्यमाणवि

रुद्धो योऽर्थ स्तस्मात्सिद्धिर्विषादनमलंकारः उद्योतयेद्यावदित्यत्रेनतदिच्छामात्रं
नतुतत्कारणमितिविषमाङ्गेदः एवमग्रिमोदाहरणेऽपीच्छामात्रंनत्विष्टो।
त्पत्त्यनुकूलाचरणमितिविषादनालंकारः एकस्येति एकगुणदोषाभ्याम
न्यस्य तौ गुणदोषौ यदि भवतस्तदोल्लासालंकारः अपीति अपिसंभाव
नायां साध्वी पतिव्रता स्नात्वा मां पावयेदिति जाह्नवी वदतीत्यन्वयः त।
वपातीष युष्मपात्रास्तु कुचयोः स्वच्छंकाठिन्यं वां इत्त्योपोषितः विधातारं
निंदंतीत्यन्वयः स्वच्छमितिपाठे कुचयोः काठिन्यं पादयोः स्वच्छमि[illegible]त्यैव इ
यः लाभोयमिति भूपालसेवकानामपि बलाभो यदि वधो न भवतीत्यन्वयः
यदयमिति एषस्य संक्षोभाचलनाघदयमंक्षांसेनाप्यौदूषितापा तिपीडि
तः संघर्षः सुमांगेषु मध्ये सएवैकः कृती कुशलः अवैशिष्यमंगांभूमेभा
स्मात्रमित्यर्थः दुर्वंशैर्दुष्टवेणुभिः दुष्कुलेश्चेत्यादि हे बोजोध्यः वनना

115

ज्ञा।

घ्राणरूप: वनसंबंधिनाघ्राणरूप: वनस्येतियुक्ततर:पाठ: तस्यातिदोषोऽत्र मौनिरास: गजस्पदोपत्वेनेतिसंबंध: अघ्रातमिति मुहु:परिलीढमा स्वादितम् नीरसेनमनसा करुणार्भूतेनवानरेणकर्त्रा तत्रतास्मिन्सति विचारणव्यसनिना विचारणतत्परेण अस्मनापाषाणेन प्रथमचतु र्थयो: गुणेनगुणेदोषेणवागुणइतिभेदयोरुल्लास: उल्लासशब्द: अन्वर्थइति उत्कृष्टोल्लास: सुवर्णपत्रेत्यर्थ्यतिगात इत्यर्थ: कृत्रिन्या यैत्ति केषांचिद्वृत्रिसंबंधाद्वृत्रवृत्रिसमुदायेवृत्रिणोमोत्तीतिवदि त्यर्थ: इत्युल्लासालंकार: प्रष्टव्यप्रष्टव्यपरीमाणमात्रम् मदुक्ति: म मोक्ति: कवितासुधियो:ऽत:करणं सुधीभूमायामतीभूयस्त्वेनमदपति तोषयति अस्यामद्युक्ते: आस्तातामनीरसानांपुरुषाणामनादरस रम मूहे: किंनामस्मान्नाकिंचिदित्यर्थ: क्वचित्दलस्येतिपाठ: पदमेकमणी

यापि रमणीहस्ती पूतनाहरणस्य यशांतच्छूरणे हरणं कुरुते तच्छत्क्रमार
णां वालानां नैवेत्यन्वयः त्वं चेदिति श्रीवंप्रतिकस्यापि कवेरुक्तिः जलां
शुं चंद्रं पद्मेजसंशुः अंबुजवांधवः सूर्यः उल्लासरूपगुणेण भावः इ
यं वज्रालंकारः दोषस्येति अभ्यर्थना दृष्टा तत्रैव दोषएवानुरो
ति लक्ष्यनिर्देशः शश्वत् निरंतरं संकीर्त्यते इत्यनेनान्वयः मध्येवेति जी
र्णाजी प्रत्युपकारक्षमता हरिर्वानरः [illegible]कमरवी ति वैधर्म्यमुविल्प
र्थः अस्य चार्थं तिरन्योसेनेत्यनेनान्वयः दर्पितेति वैधर्म्याविपर्य
य प्रत्युपकारानभिलाषीति पतिनाकांक्षतीत्यर्थपर्य्यवसानादिति
भावः भजेमेति प्रमप्यनाम्रह पेद्रांचनामेत्यप्राप्यमवतां तिर्कसमी
पदेषां भजेम अमर्षपतीः किमपि प्रार्थयामहे यतोमप्यनादिभिरिंद्र
प्रमुवैरपिमनचैद्रम्बनदेहलीछ विकटतंडस्य वक्रतंर्द्दंदंडाघाते
स्य।

स्फुरन्मुकुरांगे भूषित इत्यर्थः इत्यनुक्तालंकारः लेश इति लक्षणनिर्देशः
प्रवसतीति सतिसप्तम्यंतं शुकस्य निंदायां निंदाव्याजेन स्तुतौ जेत्यन्वयः 118
संतरति सच्चरितस्योदयो वृद्धिः सत्तासमीचीनेनाचरणेन प्राकृतो
जीवः पुंवेष इति वार्षिनीकन्यांप्रति सखीवचनम् चपल इत्यादि
च नायिकायाः सखीप्रति उत्सेक इति पाठे उत्कर्ष एवार्थः कन्याया
दोषत्वेन वर्णनात् तत्राह राजकोपेति अन्येनाविदितं यथा तथेति क्रि स्या
याविशेषणम् लेशत एवेति तदप्रक्रम दंडिनैव लेशानेके विर्दुर्निंदा
स्तुतिं वा स्थिरधातः कृतामिति लेशमात्रस्येति कृत्स्नार्थकम् उदाहरणा
यो आविलेशिचित्याघोः भिन्नविषयेति अन्यनिंदयान्यस्य स्तुतिरन्यस्तु
त्या चान्यनिंदा इत्येवमादिरूपेत्यर्थः ननु तस्याप्येकविषया व्याजस्तु
तिर्न लेशान्नियते इत्याशंक्याह विषयैक्ये पीति लेशस्य प्रतिनादित्यग्रे राम

तत्रेनान्वयः इंदोरिति हे उर्वीवलयतिलक राजन् त्वदीयैर्यशोभिः किं धवलितं न तत्रवद
यतो यापि इंदुलक्ष्मादीति रूपा मलिम्ना रूपा मवर्तिनात्मीया भात्तत्ते इत्यन्वयः लक्ष्म
लांछनम् दिङ्नागानाम् दिग्गजानाम् मदजलमेव मली तद्गंजितमुक्तानि यशांसि श्वेति
एतान्येव रूपा मानीत्येवं रूपेत्यर्थः विषयं जातं दोषं कुतान्निर्त्रगुणरूपमालंबनम् स
वर्देति अरपः पृष्ठमर्धोन्नवनतेभिरेपला [illegible] भावात् दीनाररूपमिमाला विशेषरूपरि
किलासुवर्णमुद्रा एवं चलेशव्याजमनुत्यो इसंकीर्णे विषयत्वे च गुणदोषीकरणादिक
मित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसंग्रहः ये खिलूपक्रमा जत्रेति पाठो युक्ततरः अत्रेत्यपि
युक्त एव इदमो मवक्त्रार्थपरामर्शकत्वात् इति लेशालंकारः सूच्यार्थेति सूचनीय
स्यार्थस्येत्यर्थः मुद्रेति लक्ष्यनिर्देशः रम्यं विपुलं पश्य अत्र रम्यं पदेऽस्मिन्नलंका
राणां रत्नमाला शब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावली विशेषरूप उच्यते रत्नानामतिविशेषेण प्र
कृतार्थपर्यवसानेन वा चिपद्येनेन तन्नामकजातिसूचनम् तन्नामप्रकृतिनिमित्तरत्नजा
जातिसूचनम् नक्षत्रमालाशब्दाद्यापि पूर्वोक्त एव अन्यादिदेवतानाममित्रेन्द्रत्राणां

119

रेणोपचितवर्हं भूभृत्तां पर्वतानां एतासां गोरवेनाधःकृते भागविकोकस्य हि निलीना विपुलतया
चक्रवाकश्रापदेशेने योगान्फलणातनया जिघ्रोषावत्तारेवलभद्रेजनित मनसां अंगास्पश
रीरस्य निरुद्धं मो नमगात्यांगासमा पिरूपं पेनतास्मिन्नुद्दे रवली नमध्वस्य वालातदुन्नेदु
विकल्पिकेति क्रमानन्तमालोपमीति तथाच प्रसिद्धं सह पाठा नामर्थानां न्यसनं त्तावलि
रीति सामान्यलक्षणं लक्षणमाक्रमत्वेन तद्भेदा विति भावः यथ्येतिपथ्यमतापः तिहित्ता
तां प्रति लामंतानां पाल्ये भूपानां मेतः प्रोक्ते पंचमहाभूतमयो मूर्तद्दवादृश्यतेद्दत्यन्वयः
महाभूतमयत्वमेव विशेषणोद्दिशयति वन्हिमयहृति अंगोपुचुतामयः पृथ्वीमयः पी
मत्सेहि स्फुटत्वात् लांतेष्ठंतः करणेषु आकाशमयः तेषां शून्यताप्रायत्वात् कर्पचि
दित्यस्यप्रपंचनं प्रकृतोपमानेत्यादि उपमानं चोपरंजकं चोपमानोपरंजके तयोर्भा
वस्तत्ता प्रकृतंप्रस्तुतमुपमानता उपरंजकता चेत्यर्थः उपरंजकताप्यमाणत्वा तद्गतम्।
उपरंजकतामेति विपरीतरूपकं तदेति तत्रोपमानतारविंदिव प्रतिदिवसोपजामानो द
यहृत्यादिवत् उपरंजकतात्वं चंतु एस्यहृत्यामुदाहरणे वन्हिमयहृत्यादि प्रतीपकमेतिने।

121

51

कु॰ टी॰ १२१

चस्पष्टेति प्रकृतान्वयं विनेति मित्रचंद्रमुखीकलालोहितापरपल्लवेत्यादावित्ति
भावः कर्णिकेत्युपलक्षणम् तदभावेपि ग्रहणन पनेने घातरूणी मंदगामिनीत्यादा
वप्ययमलंकार इति बोध्यम् इति लावल्पलंकारः तद्गुण इति स्वगुणत्यागादनं
तरमन्यदीयगुणग्रहणम् तद्गुणालंकारः पद्येति तव नासा मौक्तिकमधरत्विषा (
कोत्पापद्मरागवदाचरतीत्यर्थः वीरेति हे वीर त्वद्दीर्घिकामिनी वनभुवि परिधानं कर्ज्ज
पल्लवानिकरेण संस्पृश्य पांडुपत्रकुल्या न हरति न गृह्णाति कीदृशानि निजकररुहा
णां नखानां रुच्या श्वेतकांत्या खचितानि व्याप्तानीत्यर्थः इति तद्गुणालंकारः पुन
रिति स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः हरेति नीलोपात्ति
युक्तः पाठः विभिन्नेति माघश्वेतवर्णनम् गुरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा मिश्रितव
र्णाः सूर्यस्य रथ्या अश्वा यत्र गिरौ वंशांकुरैर्नीलैः रत्नैः पीतैः स्फुरंत्या रुचां त्वां
रुचं नीलप्रतिमा निन्यिरे आनीतवंतः रुच्या विभिन्नवर्णा इति वाच्यपः केचित्तु स्वर
सवीजं तु पमरा जायत इत्युदाहरणे तद्गुणालंकारो न स्यात् न चेष्टापत्तिः अनुभवसि

रुचमत्कारस्य निरालंबनत्वापत्तेरित्यूहनीयम् अथवायं तद्गुण एवेत्येवंकारस्य क्रमभागे
नकाव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासप्रत्वेनव्याख्येयम् नैतत्तद्गुणस्योदाहृतत्वात् अ
ग्रहिपूर्वमित्युक्तानां महतां गुणानां त्वमनंतरं रैवतक कण्ठे रूपमेषां तद्गुणरूपमिति तेषां भावि
मत्तं पूर्वेति वाक्यनिर्विकृते गते सत्यपि पूर्वावस्थायाः अनुवृत्तिरपि पूर्वरूपमलंका
रः महःप्रकाशः द्वारमिति हेत्वर्जनं तव विद्रुमाधरं वैरिणां मंदिरे शून्येपि चिरंतनः प्रदीपो
यस्याः शेषराज्यस्थितिर्मे पादास्त्रीति शेषः यत्नोद्धारं रवेः क्रिमिर्गंडकाव्यपश्मभिः रेखवत्
कुधारिभिरेव तमः वह्निरपि भूमयः मदपातिन्नागंडैर्गजैः रथ्या सिताः अंतःपुरभूमयः
स विलग्नमिति धारिभिः कंचुकिभिः सर्पैरिव सौविदल्लै रथ्या सिताः श्यामं तल्पं महिषी
भिर्विनिताभिरेव महिषचर्मभिराक्रांतमित्यन्वयः इति पूर्वरूपालंकारः संगतेति संग
तः स्वसंबद्धोप्यन्यः पदार्थः तद्गुणं नांगीकारमतद्गुणालंकारः चिरमिति रागि
णी मनुरागिणीमं जिष्ठादिरंजनद्रव्ययुक्तेव निहितोपित्वं न रज्यसि रक्तो न भवसि ॥

123

११
कु॰
१२८

॥ नभस्वतीति चलितं गंडेति हे श्रीमल्लसिंहाख्य भूपते एषा तव कीर्तिर्मदैः पिच्छलेपंकिले दि
ग्गजानां गंडप्रदेशे यद्यपि विहरति तथा वैरिस्त्रीलोचनपनकमलेषु स्थितान्यंजनानि प्रमा
र्ष्टि प्रोंछति तदपि द्विरद हिमकरस्य चंद्रस्य पाल्किरणो द्वैतं तस्य शोभाति कीर्त्तीत्याह
त्पर्यंतदाहेति माशाब्दादिस्पष्टक तत्सदृशीति धावत स्फुरति प्रकाशते विशेषाकारे
ऐति प्रागलात्वित विशेषस्वरूपे तात्पर्यः इत्य गुणालंकारः प्राप्तीति पद्मरागे पि वर्ण
त्पूर्वसिद्धस्य स्वगुणोत्कर्षः अतद्गुणो नामालंकारः नीलोत्पलानि कर्णावतंसीकृ
तानि कपिशतीति कापिशयन्ति मयम इत्यतद्गुणालंकारः मीलितमिति लक्षणनिर्दे
शः रसइति स्वभावलोहितेचरणे लाक्षापादरसो नालक्षि न दृष्टः मल्लिकेति क्षौमं
दुकूलं तस्याशरणः इति मीलितालंकारः सामान्यमिति लक्षणनिर्देशः विशेषव्यावर्त
धर्मः पद्मानामाकरः पद्माकरः स्त्रैणेति बालिसतनुना अंगाद्वेन एकेनन्यवर्णोत्पत्तेला

एम

124

दिना अपरस्य लाक्षारसोऽभिसारिकादेः भिन्नरूपेति मुखप्रसादेर्भिन्नस्य स्वरूपस्यावगम
सेपीत्यर्थः उक्तमेवार्थमुदाहरणे स्फुटयति विशदयति मीलितोदाहरणेहीति वस्तुत्वेन
त्त्वेन भासत इत्यन्वयः तत्प्रतिबिंबानां च व्यक्तानां तत्तत्पाभानमत्स्येवेत्यनुषंगः केचिदि
त्यस्याहुरित्यग्रिमेणान्वयः केचित्प्रकाशकारादयः तदुक्तम् लक्ष्मेन लक्ष्म(गावनुग्वन्त)
नापसारितमूह्यते निजेनांगेन भावापितं मीलितमिति स्मृतमिति तयोर्मध्ये एवं चैतस्यैव
त्र मीलितालंकार इत्यस्यागतमनेनान्वयः अपांगेति अपांगस्तालोयपोलेतरलौः तत्वा(
ग्राणोत्त वक्रावक्रगती वर्णाप्रस्तुतानिति वाक्यरूपा इतिप्रकारेण मृगदृशामंगके
लीलयास्वतः स्वभावात्स्फुरितं प्रकटीभूतं तस्मादंगके कृतपदः कृतास्थितिः मे
दाच्छवसायपीति मुखेपश्यपोर्भेदावभासेपीत्यर्थः आवर्तकास्फुरणेन हेतुना अलं
कारेतोणेति स्वरूपतिरोधाने नमीलितासंभवात् भेदतिरोधानेनच सामान्यस्या
प्यसंभवइतिभावः सामान्येति तयाच गुणसाम्याद्विशेषाग्रह इति सामान्यालंकारः

दि

RS

२२

कु॰ टी॰ १२९

सामान्यलक्षणेन विशेषाग्रहश्च कश्चिद्भेदे गृह्यमाणे कस्यचिच्च गृह्यमाणे इत्याद्यप्रकारांत
रेणापि स्यात्तन्मतेऽप्यस्यादितिभावः अवांतरभेदेनचेत्यनंतरं भाव्यमित्यनुषज्जते पूर्वास्मिन्नि
ति मीलितं यदि सादृश्यादि पूर्वोक्तचंद्रालोककृन्मतइत्यर्थः स्वरूपतिरोधाने अपां
गः तरल इत्यादि स्वरूपतिरोधानस्थले ऽलंकारांतरेणेत्यादि स्वरूपतो ज्ञायमाने सादृ
श्याद्भेदाग्रहणम् मीलितमित्यंगीकारे प्रथमपक्षः सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्र
मीलितलक्षणांगीकारेतु द्वितीय इतिभावः इतिसामान्यालंकारः भेदेति वैशिष्ट्यम्
वैजात्यम् उन्मीलितं विशेषकश्च क्रमेणालंकारौ भवतः भेदाग्रहात् तदंतर्गतम् लाक्षि
तानीति संकुचितत्वादितिभावः सामान्यरीत्या सामान्यालंकारन्यायेन एवंचवेत्य
स्यत्र त्वच्चात्तल्पकृच्चां वधूनां कर्णगतो गंडतलागतानि भृंगाः सहेलं यदिनापतिष्यन्
कोवेदयिष्यन्नवचंपकानि इत्यपि विशेषकोदाहरणम् बोध्यम् यत्वनुमानालंकारेणैव
गतार्थत्वान्नपार्थंलंकारांतरत्वमिति तदयुक्तम् उदाहृतस्थले भेदविशेषस्फूर्त्या वि

एम

१२९

126

शेषदर्शनहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात् अथापि त्वकपोलकल्पितपीभाषपानुमानालं
कारांशरूपे तथापि साहृदयमहिम्ना प्रागनवगततयो भेदवैजात्यया: स्फुरणात्मनावि
शेषाकारेणमीलितसामान्यप्रतिद्वंद्विनयुक्तमेवालंकारांतरत्वेम् अतद्गुणवक्तु(
योहिविशेषो ऽलंकारदित्यलं विस्तरेण तत्स्यादिति तत्स्यं कुर्वतोभास्यहस्यपो
हहासस्तत्त्वसरस्यसमूहस्यविलासस्यवासहचौ: सहशौरित्यर्थ: इंदुकुकीर्तिवि
कुल्क: एषकमलाकामुक: नाभीकमलपीमिलस्यप्रोठिसम्बंधि पदिनासाद
पिष्यननापारणिच्चदित्यन्वय: यत्तद्गुणस्यात्रनिर्बाधत्वात् कथंतस्यातिदूढि
त्वमुन्मीलितस्येति तदतेकोपालंभरूपत्वादुपेत्यम् तद्गुणेनभेदानस्यवसापमा
तस्यांकत्वात् वारणमिति लांछनेत नीपलोचनादिचिन्हे साधारणेपि सती
त्यन्वय: पार्पीर्जिन: तेनकृतोप:प्रहार: तेनमणेपत्रतादृशमृतमांगंभिर: पू

१२
कु॰
टी॰
१३०

वैत्रस्वाभाविकगुणसाम्यप्रतीतावपि हेतुकल्पितगुणसाम्यमिति भेदः इत्युन्मीलितविशे
षकालंकारौ किंचिदाकूतमिति किंचिदभिप्रायसहितं गूढमुत्तरमुत्तरालंकारः वेत
सीवेतसलताकुञ्जवित्तरीत्तं योऽयपान्थसत्तरा ग्रामे इति प्रस्तरप्राये पाषाणबहुले पाषाण
तुल्येच्च प्रायो बाहुल्यतुल्ययोरिति कोषात् किंचिदास्तरणादिकम् समागमप्रति
बंधकं च पयोधरोन्नयः स्तनश्च कश्चिदवगामिष्यतीत्यस्यति इत्येतादृशं इत्यादि
रूपम् उन्नयः कल्प्यः प्रश्नोयेन तादृशस्योत्तरस्य ईर्ष्यामानेति ईर्ष्याहेतुकमाने
ष्यर्षः अनुतमायाः पश्चात्तापयुक्तायाः इत्युत्तरालंकारः प्रश्नोत्तरेति प्रश्नश्च
उत्तरं च प्रश्नोत्तरौ तौ ताभ्यामभिन्नमुत्तरं विचित्रमित्युच्यते केदारेति दारान्
पोषयतोत्ताः के इति प्रश्नः केदारपोषक्षेत्रस्य पोषणे रता इत्युत्तरं तदेव कोविदाः वि
त्राकाशेतत्तीपत्रप्रश्नस्यपदुत्तरम् वपः पादिणः इतितत्र किंचलतीत्यस्यपदुत्त रम

R8

रं वपुस्तारुण्यादीनि तेनाभिन्नमिति इति चित्रालंकारः सूक्ष्ममिति पराशयाभि
ज्ञस्येतरस्मिन् परविषये साभिप्रायचेष्टितम् सूक्ष्मालंकारः पराशयाभिज्ञः
श्चासाविलक्ष्यतस्याकूतचेष्टितमर्थान्तरविषयमिति वार्थः संकेतेति संकेत
कालेमनो यस्य तं ज्ञात्वा लुमिति इति सूक्ष्मालंकारः पिहितमिति लक्ष्यनिर्दे
शः तल्पं शयनं वक्त्रेति वक्त्रप्रस्रवणशीलानां स्वेदबिंदूनां प्रबंधैः श्रेणिभिः कं
ठे भिन्नं लग्नं कुंकुमं दृष्ट्वा कापि वयस्या सखी स्मित्वा स्मितं कृत्वा पुंस्त्वं व्यंजयंती
घ्नती तन्वी पाणौ खड्गलेखां लिलेखेत्यन्वयः सूक्ष्मालंकारे पराभिप्रायमवगा
त्य साकूतचेष्टितेनोत्तरं वर्तते पिहितालंकारो गूढरूपं वृत्तांतं ज्ञात्वा साकूतचे
ष्टाया तत्प्रकाशनमिति भेदो बोध्यः इति पिहितालंकारः व्याजोक्तिरिति ल
क्ष्यनिर्देशः चोयरिनेकृतं यत्संकेतमभूत् इति पृष्ठकुंचनमित्यन्वयः सूक्ष्मालंकारे

(129)

कु·टी·
१३२

130

उपपत्तिनाजारेण तस्यां ढेंकापन्हुतो आयांतमिति प्रतोल्यां रथ्यायाम् एकाका
चित्त भामा वनिता सख्या : पुरस्ताद्रोमांचकंपादिभि तेभाव्येमेज्यमानमनएगमे
नं हर्षं प्रणमंती सतीज्जगूहे गोपितवतीत्यन्वयः लक्ष्यते व्यज्यते एवमिति सूक्ष्मा
लंका विद्युति रूपव्यापारावर्तेन निरूप्यते : उदाहर्तं आमिति यथावक्रस्पंदीति पय
एव पुंस्त्वं तन्व्या व्यंजयंती वपस्या तामाहाय्यत्वो प्रपश्यामिनाथ मित्युत्तरार्द्धं तिर्म
तो नाथ मित्युक्ता प्रकाशानीति बोध्यम् बल्लुसोद्दर्प्यंति वेतसनिकुंजरूपवल्लसो
दर्प्यत्यर्थः ध्वनिभावास्पदत्वात् ध्वनित्वाप्राप्तत्वात् उपसंहरति अतइति यथि
स्यस्य भावाविष्करणे मलीत्यनेनान्वयः इति व्याजोक्तलंकारः गूढोक्तिरिति पद
स्योद्देश्यकं वाक्यं तदन्यं प्रतिकथ्यते चेद्गूढोक्तिरलंकारः देवत्रंसस्यादिकलत्रम्
च आपेहि दूरीभव विवादितत्वादिति अयं भावः प्रकृताप्रकृतश्लेषेऽस्तावुद राम

यमात्स्फुट इत्यादावप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थोपमानत्वाभावः स्वीक्रियते सर्वथैवाप्र
कृतासंबद्धस्याप्रकृतार्थस्य कथनेऽसंबद्धाभिधायकत्वापत्तेः अतः प्रकृतेऽपि
श्लेषवादिनाऽप्रकृतस्य संबंधो वाच्यः सच न संभवति विवक्षाविरहात् तत्राह त
स्येति अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः ननु तादृशविवक्षाविरहेऽपि नानार्थविन्यासमात्रेण
मानुश्लेषपदेवेत्याशंक्याह विवक्षितविशेषेति तथा च श्लेषसत्त्वेऽपि विवक्षितविशेषा
द्रुत्ति किं वेषयमंगीकार्यं त्वाशयः अत एव श्लेषमात्रमिति तन्मात्रनिराकरणमे
ज्ञापकं तं न श्लेषनिराकरणमिति नाचक इति विज्ञातिः यत्पदवीप्सिका प्राप्तिरीज
त्वेला आगमेन वेदेन लालनीयपल्लवः आगमेन वेदेन लालनीयश्च उजनीव्याप्येक्षय
त्पंत संयोगो द्वितीयः इति मूढोत्पलंकारः पुलिषेत्युपलक्षणम् अपर्यशाकिमूल
गुणस्यापि गाढाम्यभूतेत्पादो संग्रहसत्वात् कोल इति वत्सेलत्तिविषादं खेदं विष
मतीति विषादं शिवं उज्जवं महादेवामहे ५

131

७५

कु·
टी·
२३२

र्दै प्राप्तं श्वासंपवनंच सत्पजकं पातीति तथा वहरल: कं पश्य गुरुर्महान् वृहस्पतिश्च
वलंप्रलिक्षुं जडि दानायकेन वलाच्च दैत्यनाथकेन इंद्रेणाच आत्रणीकलसत्रिजो
पाहि इति प्रकारेण मम निवारणव्याजेन मृतंप्रत्याव्यानं वर्जनं कारयित्वा मंथो
मं पूर्णं तेनसुध: पयोधि पर्यस्ते लक्ष्मी मदात्सर्वानुरीतं दहतु इत्यन्वय: परेति य
स्वंचनायग्रा विपक्षणमितप्रर्थी: त्रपेति लज्जा पाण्य प्रत्येत्यर्थ: इच्छेति गोपे
त्वयि मोगा आशालिला द्रुतेपा आपहृतपापावांपयो धूलिभिर्व्याप्तिपाच गो
पेति संबोधनं वा किं चित्तसम विषमम पुत्रापुत्रं च इहत्त्व पिभूमौ च पत्युर्भा
व: पतितानाम पतनं प्राप्तंच विषमेषु: पंचशरातेन विन्नमनसां विषमेषु
संकटेषु विलासाच अवलानां स्त्रीणां वतरहितानां सर्वेश्वं समसूचनं मोपा
नं चेतो न तनीति संफानमपतेग रूजी त्यर्घनलंकाममते इत्तीत्यर्थी ग्रस: ता

न

१३२

राम
२३२

दाविष्करणं च हरिणहृष्टाचेत्यनेनेति बोध्यम् शब्दशक्तीति शब्दश्लेषवशेने
त्यर्थः क्रोडीकृतः संगृहीतं गवामीति अच्युतम् हृषयेसवलितेति गोप्यार्थः वि
रकालं त्वदर्शनेनापि न तापिनीत्यर्थः न दर्शनेनतन्तप्तिरपि तु संभोगेनेत्यर्थः गो
प: विजनस्थयोरेकांतगतयोः हलच्छालोजनस्य अन्यपथात्त्यर्थः स्थितावि
ति संभावयति तेनरूपोरकीर्तिर्जातेव वर्षैवात्मानं वंचयावरतिगूढोर्थः आ
मंत्रणमालापाकुतेत्यादे अपारश्चैनमाहू सूचितो यो वर्षा वस्यानविदलेनालसा
स कविनिबद्धेति कविनिबद्धनवकारणसवेत्यर्थः प्रभुत्वमिति शोभमानाम्
दर्शितेति संबोधनम् कोपोरोषः विकारश्च गणिमिति अनुरागमिति आवनते
नम्रे इतिचमपीत्यस्य विशेषणम् पदोगमिति रक्तिमशीले नम्रे इति च इक
संबोधनं एवं ह्यपेरत्यपि उच्चारणेनेति स्वरस्तविशेषसहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः
इति विवृतोत्पलंकारः प्रतिकरीति स्वस्य मर्मगोपनाय किंपनायत्यरणादि
संधानं वंचनं सा प्रतिकरलंकारः त्वामिति नायकं प्रति दूत्या उक्तिः प्रच्छन्नस्ये दंपो

133

घ्यं दंपत्योरिति तस्य शुकस्य अतिमात्रम् आत्यर्थं निगदत इति संबंधः फलप्रावेशबीजप
रः गोपनीयविषयभेदस्य विच्छित्तिभेदाप्रयोजकत्वादाह यद्वेति नन्वेवं सत्यापांतमालो
कोत्यादौ व्याजोक्तिरेवेति प्रागुक्तम् विरुध्येतेत्यापत्तिं वाह एवं चेति यद्वेतिपक्षांगीका
रे चेत्यर्थः एवं च पूर्व[illegible]ग्रंथः आक्षेपद्वाभिप्रायेणेति भावः इति युक्त्यलंकारः (
लोकेति अनुकृति स्वकरणम् सहस्वेति अर्धीद्विरह मासानतिवाह्येत्यर्थः नामे
वेति हे वरद तेनामेव वांछितं ददात त्वम् आख्यातिकपयपति अतस्त्वं वदानच्छद्राति
तदेव वल्लभारपति यतो विश्वप्रसिद्धृतो विप्रकुलेप्रसूति तत्यतिर्यस्येत्यर्थः इ
तिलोकोक्त्यलंकारः छेकोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः अर्थांतरगर्भिता अर्थांतरव्यं
जकता समीपस्थं पद्धतांतः पृष्ठस्तत्समीपस्थं स चापं वेति पृच्छमानवृत्तांतस्तत्स
मीपस्थपृष्ठेत्यर्थः तेन लोकोक्त्यनुवादेन मत्सयेति व्रातः समूहः यातायाताद्वि
कासितानां मल्लिकाकुसुमानां पदिमलस्य भरो यस्मिन्‌तादृशो ग्रीष्मो भग्नो नष्टः राम
गो

134

हे धनंजय त्वं यद्युत्सहे उत्साहवान्भवसि तदा तं निखिलेहं नायकं धरप्य ऋानपासह संयोजय
गवां निवर्त्तने पराहतां तां व्यावर्त्तने य एव प्रभवति स एव धनंजयोऽर्जुन इत्यर्थः न्व
यः लिप्सुः पाक्षोपितस्य यांगना तत्सखीवचनम् इति संबंधः आं धाता लोलाः इमांन
तत्सखी गोपाय गोजत्यः इति श्लेषो अलंकारः वक्रोक्तिरिति काकुर्ध्वने विकारः
आपरार्थे स्यादिति प्रेताद्दर्पो तरस्य नंदी हरस्य गणे विशेषः दाहणोकूटेत्या इत्यपि
प्रोतं काष्ठे नेति कल्पनं विकृतत्वं चक्रस्य चिह्नोरेस्यावापो ह्यापाभ्यां भविष्णीति
सीतां प्रति रावणोक्तिः पादक्रमं चतुर्थं तं प्रति सीतायाः तेतवपतिः पश्चाद्दारपा
णां स प्रमानो त्रिनवीति वर्णानां लोपो यत्र तादृशं पुनः पठ्यंपर्थ शब्दश्लेषेति शब्द
स्य परिवृत्यसहत्वादि [illegible] भावः भिद्येति जलनिधिश्च हिमवांश्च तत्कन्ययोः ल
क्ष्मी पार्वत्योः क्रमेण इदं सखीलीलया संलापो निश्चो भाषणे नो ऽस्मान् त्वापतता मित्य
न्वयः भद्रे शोभने तांडवं नृत्यमपक्व वर्तते इति लक्ष्मी प्रश्नस्योत्तरं वदाव नस्यो
ते मध्ये इति श्री कश्मीराभिप्राय मगोपिष्ठः महादेवेन कोऽधृतः पशुमगावत्तमीति

हलं प्रसन्नमिति ध्यानात् इदं लक्ष्मीवाक्यं नैवेति पार्श्वस्थाः मृगः पशौ कुरंगे चेति विश्वः
कश्चिदिति प्रश्ने जरठो जीर्णः वृषपतिः वृषश्रेष्ठ इति हविषमाभिप्राये लक्ष्मीवाक्यम्
गोपो गवां पालक इति कृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति अत्र भिक्षादिपदानां परावृत्तिसहत्वा
दर्थवृत्तेयमूलत्वम् अस्य मालोच्येति अविद्यार्थ्यत्वर्थः मालयापुष्पमालया इति
वक्रोक्त्यलंकारः स्वभावोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः जात्यादिस्थलस्य जात्यादिसंबंधि
नः आदिपदेन क्रियादिपरिग्रहः उत्तरंगाणि तरंगायमानानि अक्षीणि येषां ते: (
ताविति तौ प्रक्रांतौ वधूवरौ गृहणां समीपे अन्योन्याभिमुखप्रचलितौ परस्परमार्ग
प्रदानयोरभ्यासो वेगाज्ञानं सवलितं भयं मुहुर्मुहुः कृत्वा सलज्जम् पश्चात्स्यात्तयोः पा
सरताम् उपसर्पतां च कुरु इत्यर्थः पूर्वोदाहरणे कुरंगजातिस्वभाववर्णनम् अत्र सलज्जक्रि
यास्वभाववर्णनमिति भेदः इति स्वभावोक्त्यलंकारः भाविकमिति लक्ष्यनिर्दे
शः अध्यापीति समनन्तरं नयनानि इति तस्माद्वाचं निशम्य ज्ञानतत्परतितमुत्त
रं पंचतं पुरः प्रवर्तमपि सति तदा यत्ताद्दीयात् किं चिंतास्मि तमकपोतरूढस्मिचाद्वि ताम

क्षितीति व्याप्तिरिति भावः अत एवानयोरिति पद्यौत्तरार्द्धेऽपि नोक्तमिति संभाव्यमेवेत
द्धि शेषव्याख्यानसंस्कृतमिति एवं लोकातीतत्वेनात्यर्थमध्याप्ये विवाहितो पोर्षते
नातिजुष्यंति विदधानेत्तरे यथेऽस्युत्तमाऽल्पं निर्मिति मित्युदाहृतमिदमत्युक्तिरित्यु
क्तं च इत्यत्युक्तात्यलंकारः निरुक्तिरिति लक्ष्यं योगवशान्नाम्ना मर्थविशेषाभिधा
यिनामर्थान्तरोपवर्णनमिति लक्षणम् इदृशोऽर्जितसंतानरूपे दोषाकारात्रेः कर्त्तो
दोषाणामाकरत्वप्रत्ययेति कनिष्ठिकांगुलि विशेषः अपिच्छितः का दीदाहो यस्यां
सांगुलि विशेषरूपार्थवती न विद्यते कविना मया यस्यां सेत्यन्वर्थनामवती इति नि
रुक्त्यलंकारः कितवो धूतकृद्धूर्त्तौ द्यूतदेवी कितवस्त्वमरः ननु प्रसिद्धार्थवाद
स्याचमत्कारित्वात् कथमलंकारत्वमत आह निरुक्तिरिति शकुनैः पाशकैः दी
व्यतीति शाकुनिकः आविष्कृतमिति ध्वनित्वशंका निवारणं एवमन्यत्रापि इति
प्रतिषेधालंकारः पंचमस्य स्वरविशेषस्योच्चनमाविष्करणं यत्र तादृशे काले
ति

राम

को किलो कोकिलो मधुरध्वनिरस्य वादित्यर्थः द्वितीयकोकिलपदस्यानुपपत्त्यार्थ
त्वेनार्थान्तरसंक्रमितत्वात् सकलजनहृद्यत्वप्रतीतिश्च प्रयोजनम् एवं वक्ष्यमाणेः त
येष्वनंतरं लक्षितत्वेपि विशेषणो बोध्यः पूर्वं वक्तुर्नित्वाशंकानिवारणाय नञ् स्नेहयुक्तम्
हे हल्लेति शब्दत्रयस्यायं जनिता धर्मवशाद्पूर्णे युधिष्ठिरवालकं मते तद्रूपोपस्थ
ापस्यस्य हल्लं प्रतीपवृत्तिः जीवनतवे जीवनताय शब्दत्रयस्य पाठः क्वणिति ध्वनिः
तस्मिन्कुमाणांवर्ष विसर्जयतो एमत्स्याकरुणस्य गानगमक्षितिनिर्भरमतिशयेना
र्भविलासः श्रीतापाः प्रकाशनं निर्वासनं तत्र पठोऽर्हत्येत्यर्थः अत्र एमपदम
करुणत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितः तद्गतिरूपो व्यापः सच्चात्पेतमित्यनेनोक्तः ध्वनि
भावास्पदानि ध्वनित्वप्रयोजकानि अवगाहितत्वादिति शब्दार्थशक्त्या हि शेषिमे
त्पोर्थः कविनापुनः पत्राविक्रियते स्वोक्त्या सान्येवालंकृति ध्वनेरीतिध्वकाले
चैतेन निर्णीतित्वादित्यर्थः उत्काविति निषेधाभासमात्रेपेबुधाः केचनसमन्वते आ
क्षेपोन्यो विधेयव्यक्ते निषिध्येचतिरोहिते इत्येताभ्यां नाहं दूती गच्छ गच्छ सखि चेस्युदाहर

९९

कु॰
टी॰
१३९

णयो: प्रतिपादितावित्यर्थ: प्रसिद्धत्वाद्बाधितप्रतिद्वंद्वित्वम् इति विध्यर्थालंकार: हेतो
रिति हेतुमताकार्य्येण मानछेद: कार्य्य: एष इति विद्रुमछायो विद्रुमकांति: विगततरु
छायश्च मरुर्विजलदेश: माने इति मानेनेत्यर्थ: आनिवृत्ति सति एवमुपशमेवारयति
सति हि पांलज्जायाम् स्माम् भूमिमालि खं त्यां भूमुल्लोवनस्यतदनुभावत्वात्
स्वातंत्र्येण च परिवृत्यपराङ्मुखीभूय गच्छति सति धैर्य्ये करौ व्याधूपमानानुमत मितिम्
चनाय हस्तपूननं कृत्वा गते सति हेतुस्वेच्छाम ससत्ता मुनाजने नैतावत्यले प्राप्तम्
यत्पादेनापि यानसख: स एव स्त्रीयो चरणे स्वच्छंन सम्पर्कमन्यते ऽनजानातीत्यर्थ
य: अत्र तस्मो रूपतत्कार्य्ययो: स्यपूम भिधानं भेदांत माह हेतु हेतुमतोरिति के
चिद्दृलोलुठस्मभतय: तदुक्तं हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुरिति लक्ष्मीति
कार्य्यी: कटाक्षा: बिंदुश्चालक्ष्मी विलासाक्ष्यन्वय: अत्र विलासहेतोर्विलासाभि
न्नत्वेनाभिधानम् एवं विधलक्षणाया: प्रयोजनमाह अत्र चेति कार्य्यविषये भाव
स्य तत्के यं चेति विग्रह: आदिना पद्माशनं रोग इत्यादौ कार्य्यगतो पादेयत्वानुपा

रम्य

१३९

देयत्वादिसंग्रहः ॥ आशुरीति वीरः कलिंगेश्वरः कलिंगदेशाधिपो विजयत इत्यन्वयः कीदृ
शः दानरूपस्य महोत्सवस्याशुरीति कार्य्याभिन्नत्वेनाभिधानम् एवमग्रेपि विशेषणानता
नां स्रोतोमृतानां राज्ञां कलितात्कृतिः धृताकारः वीरश्रीपाणीरलक्ष्मा निकेतनं स्थानमि
ति हेत्वलंकारः भावस्येति निर्वेदादेर्व्यभिचारिणः प्रत्यक्षप्रमुखैः प्रत्यक्षानुमानोपम
स्पष्टानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसंभवैतिह्याख्यैः विभावेत्यादि इत्यादि
रालंबनोद्दीपनरूपा ललनाधिकाचंद्रोदयादीनि कारणानि विकारपदवाच्यमानानि विभावप
दे नीतिव्युत्पत्त्या विभावपदेनाभिधीयते कार्य्याणि कटाक्षभुजाक्षेपादीनि तथाविधान्येव अनु
पश्चाद्भवंतीतिव्युत्पत्त्याऽनुभावपदेन एवमेव कार्य्याणि इत्यादिनोत्पादने कर्तव्ये सहका
रीभूतान्युत्कंठादीनि च व्यभिचारिपदेन विशेषाभिमुख्येन चरंतः पोषणापिनं संचारिणं चा
यंतीतिव्युत्पत्तेः एकं हि रसं प्रत्यनेकेषामादिपदार्थानां व्यापारेतः कारणादिति विकृतिरूपका
दिचेष्टादर्शनजन्यानुमितस्य विकारात्मकस्य बहिर्हेतुः इत्यनुशासनेव व्यभिचारादिजन्यानुमितवृत्तिः

१४१

ह

श्लोकः प्रसिद्धिः आदिपदेन क्रोधोत्साहजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्यानां स्थायिनां परिग्रहः वि
शेषपदेन चरत्यादेः स्थायित्वप्रयोजकपरिपुष्टत्वं कांताविषयत्वमित्यनेन गतत्वं च विव
क्षितम् तदुक्तम् रत्यादिश्चेन्निर्विभावोऽस्याद्देवादिविषयोऽपि वा अन्यांगभावो वा स्यान्न तदा
स्यात्स्थायिशब्दभाग् इति स्थायिन एवाभिव्यक्तस्य रसत्वम् यदाहुः कारणान्यथ कार्या
णि सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावाः
स्तत्कथ्यंते व्यभिचारिणः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः इति अभिव्यक्ता
नां रत्यादीनां स्वरूपाण्यनुक्रमात् शृंगारस्य करुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशांत
रसरूपवैशेषसंज्ञा बोध्या निर्वेदादि इति निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः
आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ग
र्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रा विस्मृतिरेव च स्वप्नो विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता म
तिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः तम

त्र्यास्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः इति भरतेनोक्ताः लज्जादिना विकारगोप
नमवहित्थाख्यो भावः देवतेत्याद्यपरीक्षुप त्वादेरुपलक्षणं रतिरिति चापुष्टहासादेः
अनौचित्येनेति एतच्चोदाहरणं दर्शयिष्यामः मुनिरिति कुंभसंभवोऽगस्त्यः एक
चुलुकेन समुद्रे पीयमाने तदंगतया रत्नाकररूपपयोमत्स्यकच्छपपार्श्वदर्शनेनाम्भो
जतलोभमुनिप्रभावातिशयेपर्येव संक्रान्त्याश्चकत्वात्तदंगामितिभावः अयमिति
भूतिश्चिरवसाकिंत्वं हस्तमालोकयतदूनामुक्तिः सम्भूर्वीनुभूतोपकंठाः कांचीस
माकर्षणशीलः नीवीवसनतागंतपि सत्यापिविश्रंसने मोचन इति समार्षमातापांगं
गाएवक्ष्यपाककरस्पर्शयोपः कदेति निमिषमिवदिवसान्कदानेष्यामीत्यनव
पः कीदृशः कापिंगंगातीरविसनअपेहत्यादिति क्रोशन्तिस्पनेनात्वपः अत्र
घाइति एवमादिविभावितः प्रकृतोपि प्रजेजपाति भुवः पृथिव्याः इत्यंभुवम विभ्रमर
धारयमाताः त्वमसत्स्पर्शीति हेवीरसंत्रासतेभपाकवेसत्वंगाकंतीसवप्रत्यर्पितः

143

शत्रवो वसुंधरेशा भूयासते यां तरुणी विलंघिजंयातः । किराता भिल्लास्तासां तरुणीमुं तरले
रति चपले ललेया तितरामतिशयेन लोलेश्च चले रघोः नैत्रयो तेष्वं तत्पति मितान सत्वा: प्रो
द्भूतये मां चाविषमत उपक्रमोलुंठनरूपाये लादृष्टा लिपंती न्वय: अत्र शंगाएस्यान
न्तरक्त राजवनिता विषयत्वादनौचित्येन प्रवृत्तिरिति त्वाभासरूपत्वम् त्वपीति अ
जनिषु अभूत पुलिंसंयामे तद्विषयेति प्रभुविषया हिंग्रणस्यपारतिलदूपरस्यपर्य:
अत्र विषयकत्वरूपानौचित्येन प्रवर्तितत्वाद्रसाभासत्वं पद्यस्येति नाप
कस्यपत्वमित्यं प्रतीना पिकाव तांता क्लि: मपितृस्यांभी भूते किमिपं प्रतिपद्यतेकुरु
तेतस्यरूपामरस्याभिप्रायेण मयाप्येयं मौनमालंबितमंगीकृतं पद्यस्यामर इति वह
वचनम् तत्वीसमानुभिप्रायम् एवं तत्पाप्यपंवलशंठामां किमिति नालपति
नभाषत इति कोपस्त्या शिंतः इत्यन्योन्यं विलक्षणालंदपरिहितापाइषिसन्न चतुरोस
व्याजं निमित्तां तत्वाजसहितं तदिति एषिमवतितेषामिते तम

नुमिरुवापि यत्तत्तवेवरूपेणसम: समस्तियो वल: पत्निणाहं सेन पाद नविलिलिबैत्का दर्पि
दर्शित्ति: एकेति हेवी द्वित्तणमात्रेण युद्धप्रस्थाना द्रावीपो विरहत्केरा हादसिहिग्गं:लो
लाद्दीदपितोपपूपं तत्साप्पा प्रोंछ कंत्तामाड्वा मा कर्णपत्तश्च भवत: एकाकपोलस्य
लीगलपालिकामंगलरूपा पालिका कुशकाशादिनिर्मिता उभयपार्श्वेस्य: संभवद्दात्रि
कद्या मार्गपातीति प्रसिद्धा तद्दूदमूद्दिरपर्प: अनपेमपदो का पारत्तेरपरपुवत्वाभावरू
पार्त्वंवोप्यम क्काकापर्प्वितिति प्रुककन्यादेवपानीदृपवत्तोपपात्तरीपमृक्ति: अका
पर्प्वश्रीलत्ता: कन्याशक्ति: शशानांकुलस्यवंद्रस्यकुलेसोमवंश: अयंवितर्क: तदुपमर्द
नभूपोपीत्योत्सुसम एवमग्रेपिप्रशुतंशालस्यवर्णाभितिमति: अहोकोपपीतिस्मृति:
अपगतकल्मषा: कृतत्कृतेधार्पेषांते किंचिद्विपंतीतिशंका स्वप्नेप्रीतिर्देन्यं हे चेत:
स्वास्थ्यमुपेहीतिपेर्प्यक: खलुधन्यो युवातरुणो यं प्राप्स्यतीति चिंता विप्रलंभोविषा
ग: इतिपर्प्यापो क्रांतेति इंद्रियाणांवा: समूह: मुनिमये निर्वेकार निर्वृतिं प्रापकिं पं

145

त

२२
टी.
कु.
१३८

भूते संक्रान्तप्रियपश्यावेप्रति विंबे भानलोमलाग्रपल्लववन्तुगं यो त्वाङ्गुनि आस्वाय प्रण
दितप्रकाशेणपुत भमसयुक्तेऽपीति शीतस्पर्श अत्रेद्विपत्तस्मात्तज्जन्यप्रत्ययनामलंकारः
किमिति आशाढाङ्कृतिलक्षणे संशयपक श्लिष्टक सहवासिनां कमलतानां पयोदैरा ह्रेपेर्वि
श्लोके भीना श्लियक प्रालापे विद्योकोता दशोऽरूपेस्तुकूलदलेहीव विशोषेभ्रूवेभि
ति निश्चिकाय निर्णीतवान् इति प्रत्ययनामलंकारः पयोदेति पयोदशब्दोऽनुमानतार्थः
पयःशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगात्समानयेरिति विश्वः तथा च चपलजलरूपोधू
पः व्योम्नः आकाशस्यरं प्रभवकसायस्मात् तथायपति यस्माच्चकोटिमणयः वे
योत्ता: स्फुलिङ्गानां रूपं दधतीति धारयन्ति यस्माच्च विद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुल्लसिता:
प्रकाशीभूताः परितः पिङ्गवर्णाश्च ककुभो दिशो यस्मात्स्य पथिकरूपाणां तरूणां वं
खंडे स्मरतेन्दाणे दवानिलेनेति मन्ये इत्यन्वयः प्रयोगास्तु पथिकरूपवेंड स्मर
दावानलवत व्योमव्यापिजलदधूमवत्त्वात् इत्यादिविशेषः पयोधराइति लहरीव

दाग

यताश्चंचलाक्षोपासांता एता: कामिन्यो यत्रजने भ्रूलताव्यापारं यंति प्रेरयंति तत्रैव भ्रू
लता विषये एव यत्र यस्मादयो मर्मस्पर्शिनो बाणाः सततं पतंति तत्तस्मान्मंडलीक
ते चापे पुंखितायोजिताये शरास्तेषु यौवन सपल: कोपि परस्परताहृशः कोपन: स्मर:
प्रासनमात्रात तद्धौक आसामर्मतो धावतीति सत्यमित्यन्वय: अतिशयोक्तीति
मार्गणत्वेन मनोविकारणस्य मध्यवसानादितिभाव: प्रयोगस्तु हेलावक्रीकृतचा
पसदापुरो धावदहो कामदेव मर्मभेदि बाणपाता अपभ्रूसंज्ञास्थानकत्वादिति
बोध्य: एवं निलीयमानैरित्यत्रापि अयं काल: सूर्यकिरण मयूखान पक्षि निलीयमान
ता धारणपत्वादिति ॥ विरहिणमनवान् तादृशकालसंवेपित्वादिति वा प्रयोगो ज्ञे
य: सोमित्र इति लक्ष्मणंप्रतिविरहोक्ति: अत्रापि अयं इंदु: कुरंगधारित्वा
त् इति प्रयोग: इत्यनुमानालंकार: सारंका एणं चिन्हार: संनिवेश: तावितिसक
टस्याकारं संस्थानमाश्रित सतां सरोऽहि तं हि विजानीहीति अतिदेशनाकार्ये तानि

होपमानम् इयंशकटाकारेण दानपंक्तिः रोहिणीपदवाच्ये त्युमितिं प्रतिकरणत्वात् अ
त्रैति अत्र राजसुमज्ञे मन्मथमिवातिसुंदरां महीपतिं विकटसंज्ञं पश्येत्यन्वयः दानवारि
विष्णुः शैलराजेहो येर्ष्यशालिनं मदनशासकत्वात् प्रत्यदाह्रूपामिति सादृश्यपवि
शिष्टपिंड प्रत्यदास्यापि फलाद्योगव्यभिचारित्वेनकरणत्वादितिभावः फलेनोपमि
तिरूपेण इत्युपमानालंकारः विदूरवतेति कुमारसंभवे वटुवेषं हरं प्रति पार्व
त्युक्तिः वटुदोषंप्रकाशयतापि सवलितांतत्करणेन त्वया ईशं महादेवं प्रति एकम
लक्ष्यजन्मत्वं साधूक्तम् यतो यमीशमात्मभुवो ब्रह्मणः कारणमामनंति वेदाः स
कथंलक्ष्यः प्रभवत्युत्पत्तिस्थानंयस्य तादृशं भविष्यतीत्यन्वयः विवदतेति क
चित्पाठः वक्तुमिदहेति तदर्थः वलादिति नास्तिकोक्तिरियं हे जवना वलात्पा
पानिकुर्वते तानि पापानि वोयुष्माकं भक्ततान्येव भवंतु यतो वलात्कारेण कृतानस
वान्सर्वान्पदार्थानमन्वकेतानप्रवीदित्यन्वयः इत्युपालेतो आत्मनस्तुष्टिः श्री तम

तीतिवैकल्पिके विषये गर्भाष्टमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपनयनमित्यादौ प्रमाणमित्युक्तमम
हाजनेति दमयंती प्रति नलोक्तिः नाम वितर्क्य नाददते नं गृह्णंति आचारमेतमाचा
रत्स्याग्निं विरागापतितिं निंदति आ संशायमिति दात्रेणोद्धृत्रिपेणोपरिग्रहे दमायोऽयः
यतश्चार्यश्चर्षं मममनोऽस्यांसक्तं नलायामभिलाषशीलं पदेषु विषयेषु यंहि
ति वस्मद्रिकां वस्मद्रां नयत्तेनयायेति श्रुतिर्वेद संज्ञारूपा लिंगमन्नकं पदेष्वुत्प
तृतीयादि रूपया प्रकर्षेणोपदीप्तं प्रसिद्धेर्थे अंगादिभाविषति लिंगमर्थस्य प्रकाशन
रूपं सामर्थ्यं रूपेनाद्रियते यथैंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्था
ने विनियुक्त एवमंत्र ऐंद्रप्रकाशनरूपसामर्थ्यरूपेण लिंगेनेंद्रोपस्थाने विनियोजना
द्रियते इत्यर्थः कीर्तिधवलः कालहस्तीश्वरः विदितमिति इत्थंभूतः पार्थिक
प्रवृत्तिकः एतस्त्यस्य वेषारूपप्रमाणं तं नाशंकनीयमित्यर्थः मग्नतत्तेनान्व
न्वयः लोलेति गुरूणां सन्निधावपि द्वाभ्यां नायकाभ्यां समयोचितौ विधिनौ तस्यः

यथालोलम्भ्रलतया नायिकया विपक्षस्य सपत्न्याः दृर्दशा उपन्यासेन तत्सकाशादागतो
सीति सूचितेकृते नायकेन नेति सूचनाय शिरो विधूननं चालितम् ततस्तद्धृतां तत्परीक्षि
तो नायिकयाकृते सकृतनमस्कारः विलक्षणए वास्थितः ततईर्ष्यत ताम्राकपो
लकांतिर्यस्य ताद्दृशेन नायिकापाञ्जवे कोपातिशयाज्जातेसति तत्पादयो ईक्षिपा
तेनेवानतः प्रणतइति किमद्भुतमिति व्याख्यातं प्राक् तदेतिनलमुखेचंद्रविष
यत्वमाख्यानतःस्मरतोनेत्यर्थः तद्यास्तिकृत्वात्कल्पितमितिभावः इतिशब्दा
लंकारः निर्जितमिति आलीतिनिर्जितंशाकाशमित्यन्वयः व्याकमिति मायिपद्य
मिदं हेतुलक्षः यदिच्यतकम प्रकटं वलीयान तदासाप्रकृता यमुनाजलयिमपूरयत
जान्हवीजलधिंनापूरयतं अन्यथा पूर्णमितितिअर्थः समुद्रजलं गंगोघेन निर्भत्सि
ता मसदहतीक्षतापाशंभुकंधरातयासमानवर्णंनीलंकथंस्यादित्वयः इत्यर्थापत्तिः
स्फुटमिति हेतन्वितर्कंयतस्तकशीलाश्चपिलोकात्तदवतंवन मनुपलभमाना।

राम

अपप्रपंचलसद्वलग्नंमध्यमसदितिस्फुटमेवनिश्चिन्वते॰ कुलपर्वतोपमयुगमत्वेना
ध्यवसितः स्तनद्वंद्वमाधारं विना यदालोतादिह मकरध्वजस्येंद्रजालमायावीति ।
प्रतीमइत्यन्वयः इत्यनुपलब्धिः अभूतेति ईश्वरंप्रतिभक्तस्योक्तिः पूर्वमभूतं ।
मभूतपूर्वं तादृशंममकिं वाभवेत न किंचित सर्वप्रीतानपादिद्वंद्वस्ते हे हिपते मम
सह मे वद्धः त्वमासि किंतु हे नाथ ते तव ⸺ तानां भक्तानां त्वदंते पराभवो नानुरू
पः नोचितइत्यन्वयः अपवातनेनानुरूपइत्यन्वयः अनद्धःखोदः संभवात्वप्र
माणसिद्धकथनं येनानेति भवभूतेरुक्तिः नामतिकुत्सने नामप्राकाश्ये संभाव्यक्रो
धापगमकुत्सनेइत्यमरः किमपीतिकाकुः नकिमपीत्यर्थः एषकाव्यनिर्माणालये
यतः ममकोपिसमानधर्मी सहसा पजुत्पत्स्यति अत्रिवातेप्रतियत्नः हि यस्मान्निरव
धिर्येकालः पृथ्वीतिविपुलेतिक्रमेणयोजयम अनवकालोमहाय मित्यादिनालोपपति
कं संभवप्रत्यप्रमाणमुपदर्शितम मातीदिति पथिकं प्रति ग्रामस्थस्य वचः कुत
इत्यनंतरमागतइतिशेषः नारा

।८।

२५

कु॰
टी॰
२४२

दिसुतरम् नार्तीति पुनः पूर्वस्यप्रश्नः वाढमित्युत्तरमंगीकारेऽस्तीत्यर्थः ब्रूहीति पूर्वस्यो
क्तिः पुत्रेति पांपवचनं सत्यं जीवतीतिपुनः पूर्वस्यप्रश्नः जीवतीत्यादि सर्वं पांपवचनम
इतिसंभवः अनिर्दिष्टवर्त्मकेति अनिर्दिष्टो विप्रोषितोऽज्ञातः प्रवक्ता यस्येत्यर्थः
एवं चेत्तद्देवेतिसलक्षणमितिदृष्टिरिन्ताम् इत्येतिलाम इतिप्रमाणलेकाल्पेकणम्।
यथासंभवात्रिति संक्षिप्त संकथ्या दूयोसदर्थिकानांवेति यथासंभवमित्यर्थः
स्फुटेति स्फुटमेवगम्यमानोभेदोयेषामिति विग्रहः एकस्मिन्वाक्येऽन्यप्रवेशो
ऽवाप्स्यतीति एतन्मया चैमुदाहृतं लोक्यक्तीभविष्यतीति कुसुमेति माघेऽस्तु वर्णनीयमिदं
अनयाकयापि वनितया चलितयाऽकलत्वयोमवेलायाः कांत्याः कोलाहलो वि
दधे किंभूतया कुसुमसौरभलोभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां भ्रमणेन त्वरितविक्षेपैः सं
भृतासमच्छशोभा यस्यास्तया अलकालीला यस्यां ताद्दृशी दृष्टयस्यास्तया भूतया
आनंदेति आनंदेनमंथरा यथाभवति तथा पुरंदरेण इंद्रेण मुक्तकमर्पितं माल्यं यत्र

तम

152

२४२

ताद्दशं महिमानुरस्य मौलौ मलके हठेन निहितम मंजुमनोज्ञं मंजीरस्यनूपुरस्य सिंजितम
रणितं तस्य यत्रत्तादृशं मनोरमं विकायाः पदांबुजसदृशं चरणं नोऽस्माकं विजयाय भवति
त्यन्वयः अत्र पादांबुजमित्युपमितसमासः एवंच नन्विमपूर्वं स्वेसकादिवत् पाद एवांबुजमि
तितथा तथा सत्यंबुजस्य पायान्य मंजीरसिंजितान्वयाबाधादित्युपमैवन रूपकमिति चेयम
इति संसृष्टिः तत्रैवविशि तदाभाह तेकं पितानां गात्रेष्वाणीरं इवेति गुणानां चेति तात्री
माधिकरण्ये सूत्रार्थः अस्यार्थः गुणानां गुणभूतपदार्थानां पदार्थत्वे मुख्य प्रधाना
र्थत्वात्तत्परस्परमसंबंधः कुतः समत्वाद प्रधानत्वसाम्यात् यथाभाष्यकारमते प
वमानेष्टीनां प्राधान्यस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परं नांगांगिभावसंबंधः यथाव
र्तिककारमते इति सामिधेनार्थानां मंत्र विशेषरूपाणां निर्विदांसामधेनीनां चेति शे
षेपः एतदपिकरणे पूर्वपक्षसिद्धांतौ प्रकृतानुपयोगान्न दर्शितौ स्वरूपनाशरूप
द मुपचयीतपकतिलवर्णमित्यर्थः नन्वेवमपितमोंऽशोऽस्यविशेषणस्यानन्वयात्क
यं रूपकसिद्धिरित्याशंक्याह स्वरूपेति क्रोडीकारेण निगरणेन लवणमित्यर्थः त

२६
कु॰
टी॰
२४३

लक्षणामूलेति साध्यवसानलक्षणामूलेत्यर्थः तथा चातमोंऽपचारेणान्वयापत्तेः।
तदपेक्षया त्वप्रधाने तमोंशे तदंगीकारेण रूपकस्यैवोचितत्वात् इति न काप्यनापत्तिरिति
भेदित्यनुवर्तते उत्प्रेक्षानात्मिके इत्यन्वयः इवशब्दस्य साध्यप्रतिपत्तिनास्तित्वेनासतिता
त्पर्य्यग्राहके संभवानावबोधकत्वासंभवादिति भावः रूपकं विनाप्युत्प्रेक्षापोतात्पर्य्य
ग्राहकमस्तीति शंकते नन्विति एवमुक्तौ तमोगजानामित्युक्तौ तथा त्ववसाधकांतर
स्य साधकांतरदूषकत्वात् रूपकस्योत्प्रेक्षांगकत्वमविकलमिति भावः अवति
ति सविद्युः सर्प्पस्य जगोवली अप्यवयंति चौपुष्पानवाप्तु केवलं नभः श्रियो गगनल
क्ष्म्याः मरकतमणीनामेकलता एकावली इत्युत्प्रेक्षा सर्प्पतुरगानां हस्तिवर्गेत्वात
रूपभूतासम्याति तिलेधिताहंगा उग्राः यथा भवनमेघा यथा एकावलीपदेऽपयोधो
नौ तथास्फुरितोदीप्तिमान मध्यगतः अरुणरूपो नायको नेतासत्त्विरत्नः प
देऽरुणश्रीलः नायको हारमध्यमणिः नायकोनेती श्रेष्ठो हारमध्यमणौ वपी
ति विश्वः अतिशयोक्त्या मेघानां स्तनत्वेनाध्यवसानरूपया गर्भे वेत्यनेन ति नतं डल
त्वापनस्फुरद्वाग्यापमानभेदया संसृष्टेसकाशा छेलेनलपेदपितिमि एवमग्रेत्वं। लम

१५४

२४३

एकचमत्कृतिजननेऽपर्याप्तेद्वात्वादेतां गिभावमाशंक्याह परस्परेति अंगुलीमिरिति
शशी अंगुलीमिरिव मरीचिभिः केशसंचयमिव तिमिरं संनिगृह्य कुड्मलीकृतं सरो
लोचनं लोचनमिव सरोरुहं यस्यास्तादृशां रजनीमुखं चुंबतीवेत्यन्वयः तत्रापीति उपमा
वन्नुले संकर्मपाताद्दित्यर्थः मुख्येति मुख्योपमेयं रूपं यत्कुड्मलीकरणं रूपं तिमिरं पुरुषास
जातत्वेऽपि मेलनस्यानुकूल्यादित्यर्थः उरस्थापकत्वाविशेषात् अंगत्वाविशेषात् चं
द्रस्य चुंबनेनोल्लेखरूपं दांपत्यव्यवहारसमासोक्तौ वीपपत्तिर्नास्य नायकत्वाधर्म्यर्थं रूपको
पमाभ्यामसंबंधोऽर्थिकरूपं तयोपमादंगत्वमितिशंकते यद्यपीति मरीचिभिरिवेति मरीचि
भिरिवांगुलीभिरित्येतत् केशसंचयमित्येवं रूपमित्यर्थः एकैकविषयत्वादर्थरूपस्य
अभेदाध्यवसानेनेत्यर्थः तयोः सकलसमासोक्त्योपमयोः अंगांगिभावरूपकभेदाध्यवसा
येनोपपत्तेरोकृतमनवयं तन्न समासान्तरकल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह एवेति नन्वदी
र्घत्वादेः पूर्वनिपातनियमान्नो येन यथासंख्यक्रमनपीत्यानाः तथा चांगुलिमरीचिभिः
नन्वनींद्रत्वाभ्यां तिमिरकेशसंचययोरावरणरूपत्वनीलत्वाभ्यां सरोजलोचनयोः
दीर्घत्वकांतिमत्वाभ्यां चसादृश्यं पंवाध्यं प्रातिस्विकरूपेण अंगुलित्वमरीचित्वादिना

अनुगतेति अनुगतं यत्सादृश्यप्रयोजकं रूपं तन्नुत्वादिकं तेनेत्यर्थः एतच्च सादृश्य
प्रतीतिके इत्यभिप्रायेण लिखितादिति तदुक्तं साधर्म्यं त्रिविधम् भेदप्रधानमभेदप्र
धानं भेदाभेदप्रधानं चेत्युपक्रम्य विधानाद्येन उपक्रमं नाचयोपमेयोपमास्मर
णानां भेदाभेदसाधारणं साधर्म्यमूलत्वमिति ननु भेदाभेदं हस्यांशाद्रूपोपेता ष्यादुप
मायामेकांशस्यानुपयोगात्कथं तस्या उत्प्रेक्षादावुपयोगात्व मित्याशंकापरिहरति
नहीति प्रकाशश्च शीतापनयनं चेति द्वंद्वः शीतालुः शीतोऽक्षमात्वम्भयं तं दहने इ
तिचालुः उत्कर्षस्तस्य निर्युक्तिकत्वेनाऽहेतुत्वमाशंकापरिहरति एवमि
ति यांऽयोपमिति यांऽयनामायं नृपः अद्रिराजेऽ इवाभाति कथंभूतः अंशुकार
पितोलंबोहारियेन सः तथा हरिचंदनेन रक्तचंदनेन लक्ष्मः कृतः अंगरागोऽ
नुलेपनं येन अद्रिराजः कीदृक् बालातपेन रक्तानि सानूनि प्रस्थानि यस्य सः
तथा निर्झरस्रोतसां धारेणोद्धमेन सहितः पिनाकीति व्याख्यातं पौर्वापर्यमिति ।

एम

२८७

गंधपूर्तिमतेवेति सहंस: तत्र मे मीलदनेनदमयं सुपाने न हत्तविज्ञो व्यत्रविकृत: क

इति शाद्दागम[illegible]ाशिवैकाद्दा ते ग्ग्गे कृते लिप्यंदे: पूर्ते श्रीद्रुकांतपटिते सलूणमालवा

तपोतेप्रलेप: [illegible] मव्वेंमे दविपपमिति भाव: शब्दव्यवाप्पितेति शाब्दप पुलेत्यर्थ:

ति प्रलेपस्यो विरोध: अजाहति विपुष्पो भवते केलीपुरतक्रीडायां विविधिन्नसूत्राढ्ढाए

ज्ञालिपेन संमार्जनी लित्यलातिता: प्रात:काले अंगणप्रांते मंदं चलत्ता वालानां वाएए

र्येति तत्त्रभोजनपते ल्पागस्य दानस्य लीला पित्त मित्यन्वय: क्रीडायुकापत्कर्षति श्राक

ए हत्ता हत्त्रकेव वस्प मर्मेति शंकितपि पहति वस्य मातोत्यर्थ: तत्रैव वालो पिलाद्दा

मूल: ताभ्यां संकएमांतिमश्र्यां तयो: संकाएमांतिमतो: तस्य उदात तस्य हेतुमत: का

र्थस्य कालेदकयनं तस्पागतीलापित्तस्य काप्पर्पितिवत के तदेवत्पा ग. लीलापित्त

मित्यभेदकव्यनं तदापेति राजकीयेत्यर्थ: अतप्पौदार्येति कास्त्योदार्यमित्यर्थ: न

कूलकस्येति वितरत्तोत्कर्षपर्पलापी हेत्वलंकारमूलकस्येत्यर्थ: ननु नसंपास

159

२८७

ग्रंथपूर्त्तिमनुवदति अमुमिति स्वग्रंथस्य प्रामाणिकत्वं सूचयितुमाह चंद्रालोक
इति शरदागमसंजातचंद्रालोकमूलमृतोग्रंथः शरत्कालागमनेन चंद्रस्यालोक इ
तिश्लेषः ॥ तस्मात्कुवलयानंदग्रंथोऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानंद इति च
श्लेषइति शिवम् ॥ विद्वद्वृंदमहामान्यरामचंद्रात्मजेना विदुषा वैद्यना
थेन कृतालंकारचंद्रिका १ एनां कुवलयानंदप्रकाशैकविशारदाम् विदांकुर्वंतु
विद्वांसः काव्यतत्त्वविदांवराः २ आलोकः कुवलयानंदश्चंद्रालोकोऽपि तोपि सन्न
प्रतिष्ठां लभते नैव विनालंकारचंद्रिकाम् ३ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञतत्स
द्राम भट्टात्मजवैद्यनाथकृतालंकारचंद्रिकाख्या कुवलयानंदटीका संपूर्णा एम

न

बा

161

एम

२४५